

Маҳбуба Хамидова

**ЎРТА АСРЛАРДА МОВОРАУННАХР
ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУҚИ**

Тошкент Давлат юридик институти Ўқув-услугий кенгашининг 2002 йил 22 ноябрдаги 3-сонли қарори билан нашр этишга тавсия қилинган.

Масъул муҳаррир: проф.Ҳ.Б.Бобоев

Тақризчилар: ю.ф.н., доцент Ҳ.М.Мухамедов
т.ф.н., доц, Ж.Раҳимов

Ушбу рисолада қадимий Турон Моварауннахр, Туркистон ҳудудида ташкид топган давлатлар ва уларнинг ҳуқуқий тизимининг шаклланиши таҳлил этилган. Мазкур давлатлар тарихий тажрибаси бугунги кунда ҳам муҳим аҳамият касб этишига алоҳида урғу берилади.

Рисола тарихчилар ва ҳуқуқшунослар учун мўлжалланган.

М.Ҳамидова, 2002 йил

КИРИШ

Жонажон Ватанимиз ўз мустақиллигини қўлга киритгандан сўнг, ўз миллий давлатчилигини тиклашга, унинг ҳуқуқий тизимини шакллантиришга эришди.

Ҳозирги давлатчилик ва ҳуқуқимизни янада мукаммал бўлишини Ўзбекистон ҳудудида мавжуд бўлган давлат ва ҳуқуқий соҳалари тарихий тажрибаларни ҳисобга олмасдан, ундан унумли фойдаланмасдан, уларни ўрганмасдан туриб амалга ошириб бўлмади. Ўтмиш сабоқларини билмасдан туриб, ҳозирги жараёнларни тўғри тушуниш, келажакни кўра билиш мумкин эмас. Юртбошимиз И.А.Каримов таъкидлаганларидек, «Ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади.... Тарих сабоқлари инсонни ҳушёрликка ўргатади, иродасини мустаҳкамлайди. Инсон учун тарихдан жудо бўлиш – ҳаётдан жудо бўлиш демакдир»¹.

Шунинг учун миллий давлатчилигимизнинг шаклланиши ва ривожланиши муаммоларини ўрганиш, уларни ижобий тажрибаларидан баҳраманд бўлиш, ҳозирги куннинг долзарб муаммоларидан ҳисобланади.

Ўзбекистон кўҳна ва бой тарихга эга бўлган ёш мустақил давлатдир. Ўзбек давлатчилиги тарихи «ўз илдизлари билан асрлар қаърига бориб тақалади ва унинг минг йилдан кўпроқ даврни ўз ичига олади. Қадимий Турон, Мовароуннаҳр, Туркистон ҳудудида равнақ топган давлатлар жаҳон маданиятини ривожлантиришда ёрқин из қолдирган»¹.

Мовароуннаҳрнинг VIII-XIII асрлардаги давлатчилик тарихини ўрганиш ҳозирги кунда Ўзбекистонда ҳуқуқий давлат қуриш тарихий тажрибаларидан сабоқ олиш нуқтаи назаридан ҳам муҳим аҳамиятга эга. Араблар истилосига қарши курашлар натижасида пайдо бўлган Сомонийлар, Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар ва Хоразмшоҳлар давлатининг пайдо бўлиши ривожланиши Шарқ уйғонишининг биринчи даври ҳисобланади.

Мустақил миллий давлатчилигимизнинг истиқболларини белгилашда X-XIII асрларда Мовароуннаҳрдаги мустақил давлатлар ривожланишининг тарихий тажрибаси муҳим аҳамият касб этади.

Ушбу қўлланмада Мовароуннаҳрда арабларнинг босқинчилик юришлари натижасида халифалик ҳукмронлигини ўрнатилиши ва бошқарувни ташкил этилиши, Мовароуннаҳрда халифаликдан мустақил давлатларнинг келиб чиқиши ва ривожланишини, Сомонийлар давлати ва ҳуқуқининг ўзига хос белгилари, Қорахонийлар, Салжуқийлар ва Хоразмшоҳлар давлатининг ўзига хос хусусиятлари очиқ берилади.

“Ҳар қандай давлатчиликнинг тарихий илдизлари илмий тадқиқ этилса, у бақувват давлатга айлана боради” деганларидек, ушбу қўлланмада

¹ И.А.Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., Шарк, НМК, 1998 й.

¹ И.А.Каримов БМТ Бош Ассамблеясининг 48-сессиясидаги маъруза. Тошкет. Ўзбекистон. 1993.

Мовароуннаҳрдаги юқоридаги давлатларнинг ўзига хос давлатчилик ва ҳуқуқи ҳақида, улардаги давлат бошқарувидаги анча марказлашган ва мураккаб усуллари, ҳуқуқининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида қисқача тўхталиб ўтдик.

Араб халифалаиғи даврида Мовароуннахр давлати ва ҳуқуқи

Араблар Ўзбекистон ҳудудини босиб олишда Хуросонни ўзларининг таянч нуқталарига айлантирганлар. Ўша ерда туриб, Ўзбекистон ҳудудини «Мовароуннахр» - «дарёнинг орти», «дарёнинг нариги томони» деб атаганлар.

Шу даврдан бошлаб «Мовароуннахр» деган ибора бизнинг ҳудудимизга нисбатан ишлатиладиган бўлган. Марказий Осиё ерларига биринчи бор лашкар тортиб келган ҳукмдор Зиёд ибн Абу Суфёндин. У 666 йилда (ҳижрий 46 йилда) Амударё бўйларигача келади, Марвни эгаллаб катта бойлик ва ўлжалар олиб юртига қайтиб кетади. Ўрта Осиёнинг қулай ва гўзал табиий иқлими ва шароити ҳамда беҳисоб бойликлари мол-дунёга ўч араб саҳройиларининг тинчлигини бузган эди. Ҳар икки ўртада шартнома-битим тузилган бўлса-да, Убайдуллоҳ ўрнига Хуросон амири этиб тайинланган Саъид ибн Усмон 676 йилда Бухоро устига қўшин тортади. У жуда кўп ҳийла-найранглар ишлатиб Бухоро ва унга ёрдамга келган Сўғдиёна, Кеш, Насаф қўшинларини тор-мор келтиради. Бухоро подшоси Хотун ибн Усмоннинг талаби билан унинг ҳузурига боришга мажбур бўлади ва жуда кўп ўлпонлар тўлаб, шахзода ва аслзодалардан 80 кишини гаровга беради. Шундан сўнг араблар Мовароуннахр ва Самарқандга юриш қилганлар. Улар бу жойларни эгаллаб жуда кўп бойликларни қўлга киритганлар ва самарқандликлардан 30 минг кишини асриликка олганлар.

Саъид ибн Усмон гаровга олинган Бухоролик шахзодаларни Марвга қайтишда озод қилишга сўз берган эди. Лекин у ваъдасида турмайди ва шахзодаларни алдаб Мадинагача олиб бориб уларни барча зарбоп кийимларини ечиб олиб қулларга айлантирадилар. Эрқарвар бухороликлар бундай ҳақорат ва пасткашликка чидай олмасдан Саъид ибн Усмон саройига бостириб кирадилар ва аввал уни, сўнгра ўзларини ўлдирадилар. Наршахийнинг кўрсатишича, бухоро аҳолиси ҳар сафар ислом лашкарлари келганда мусулмон бўлар, араблар қайтиб кетгандан сўнг эса яна диндан қайтар эдилар. 704 йилда Хуросон тахтига Қутайба ибн Муслим ўтиради ва Хуросонни батамом ўзига бўйсундиради. Ана шу даврдан эътиборан араб босқинчилари томонидан Мовароуннахрни забт этишнинг иккинчи даври бошланади. Наршахийнинг маълумот беришicha Қутайба катта тайёргарликдан сўнг "саксон саккизинчи йили (12 дскабрь 706- 30 ноябр 707) Жайхун дарёсидан ўтади. Бойқанд аҳолиси бундан хабардор бўлиб, жуда мустаҳкам давр билан урайдилар. Шунинг учун ҳам уни «жез шаҳар» деб ҳам атаганлар. Мусулмонлар қаттиқ ва шиддатли жанглардан сўнг бу шаҳарни эгаллайдилар. Икки ўртада сулҳ тузилади. Қутайба Бойқанд шахрида амир қилиб Варқо ибн Наср Баҳилийни тайинлаб ўзи Бухоро томон юришни давом эттиради. Байқандда ҳукмрон бўлиб қолган Варқо шаҳар халқига жабр ва зулм ўтказади, ахлоқий бузуқ ишлар билан шуғулланади. Бунга жавобан шаҳар фуқаролар кўзғолон кўтарадилар. Қутайба бу хабарни эшитиб тезда орқасига қайтади ва кўзғолонни шафқатсизлик билан

бостиради. Унинг буйруғи билан араб сахройилари шаҳарни талайдилар ва хароб қиладилар.

Қутайба Байқандни батамом ўзига бўйсундиргач, унинг атрофидаги барча қишлоқларни ҳам эгаллайди ва 707 йилда (89) Кеш, Нахшобни фатх қилади. 708 (90) йилда Вардан (ҳозирги Вардонзе) устига юришга тайёргарлик кўраётганда кутилмаган қаршиликка дуч келади. Турк хонлари Қутайбага қарши иттифоқ тузиб Тороб, Хунбун ва Ромитон оралиғида уни кўп лашкар билан ўраб оладилар. Хитой подшосининг жияни Кўрмағонун ҳам бу иттифоққа қўшилади. Натижада Қутайба оғир аҳволга тушиб қолади. Қутайбанинг яқин кишиларидан бўлган Хайёни Набатий ишлаб чиққан режа асосида мусулмон араблар оғир вазиятдан эсон-омон кутиладилар. Улар Тархунни алдов билан сафдан чиқариб иттифоқчилар сафини бўлиб юборадилар. Қутайба билан Сўғд подшоси сулҳ битими тузади. Битимга кўра Тархун арабларга ҳар йили икки миллион дирҳамдан хирож тўлайдиган бўлади.

Ғоятда оғир вазиятдан устамонлик билан чиқиб кетган Қутайба энди асосий зарбани кучли рақиб, лекин лақма сиёсатдон сўғд ҳокими Тархунга қарши қаратади. Ўртада тузилган сулҳ шартномасига қарамасдан, ўзаро келишув асосида Самарқанддаги масжид қурилишини тезлаштириш баҳонасида шаҳарга ғишт терувчилар ўрнига 4000 курулланган араб киритилади. Шаҳар таланиб, аҳоли қирғин қилинади. Тархун ҳам қатл этилади. Сосонийларнинг энг сўнггиси Яздигарднинг қизи асир олинади ва у Халифа Валидга юборилади. Самарқандда қўлга олинган олтин бутлар ва уларнинг жиҳозлари 50 минг мисқолни ташкил этади. Самарқандни эгаллашда 300 та деворбузар мосламалар ишлатилиб араблар Самарқандни батамом вайрон этадилар. Ниҳоят Самарқанднинг янги ҳокими Гурак (709-738) билан Қутайба ўртасида сулҳ битими имзоланиб, бу битимга кўра у арабларга йилига 2 млн 200 минг дирҳам товон тўлаши керак бўлади. Яна арабларга 300 минг соғлом кишини кул ўрнида бериш шarti ҳам бор эди. Шартномага асосан шаҳар маркази арабларга бўшатиб берилади. Қутайба у ерда (Афросиёбда) масжид курдиради.

Шундай қилиб сахройи араблар дунёнинг энг қадимий ва маданият ўлкаларидан бири бўлмиш Мовароуннахрни ўз мустамлакаларига айлантирадилар. Мовароуннахр ҳудудида яшаган аجدодларимиз ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий тараққиётда сахройи арабларга қараганда анчагина олдинда эдилар.

Нима сабабдан уларни араб истилочилари нисбатан тез ва осон босиб олишга муваффақ бўлганлар? Бунинг сабаблари – биринчидан, ўлка халқлари ўртасида ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий бирликнинг бўлмаганлиги ва феодал тарқоқликнинг мавжудлигидадир..Араблар Мовароуннахрдаги кичик-кичик феодал давлатчалар тарқоқликдан усталик билан фойдаланганлар. Иккинчидан, араблар кўманчи турк қабилалари билан маҳаллий ўтроқ халқлар ўртасида мавжуд бўлган қарама-қаршиликлардан ҳам фойдаландилар. Учинчидан, араблар

Мовароуннахрга қадар жуда кўплаб бошқа мамлакатлар ва аҳоли ҳудудларини босиб олган эдилар. Тўртинчидан, араблар Мовароуннахр ҳудудларига бостириб келганларида бу ерда кўпдинлик ҳукм сурарди. Бу ҳол арабларга қарши ўлкамиз ҳудуди халқларининг бирлашувига тўсқинлик қилган ва араб босқинчиларининг ғалабасини енгиллаштирган.

Араблар талончилик сиёсатини юритиб, Ўзбекистоннинг жуда кўп маданий бойликларини вайрон қилганлар, жуда катта ўлжаларини қўлга киритганлар ва маҳаллий аҳолининг катта қисмини қулларга айлантирганлар. Манбаларда Қутайба ибн Муслим Ўрта Осиёдан 100 мингтага яқин асирларни қул қилиб олиб кетганлиги кўрсатилади. Араблар босиб олган ерларига ўзларининг дини-исломни ва у билан бирга халифаликда ҳукмрон бўлган феодал ҳуқуқи тизими – мусулмон ҳуқуқи ёки шариатни куч билан жорий қилганлар.

Халифаликнинг талончилик ва маҳаллий халқни ҳуқуқ жиҳатдан эзиш сиёсати маҳаллий маданиятни емириш, араб тили, ёзуви ва ислом дини ақидаларини зўрлаб ўрнатиш халқ ғазабига дуч келган. Кучли қўзғолонлар ҳам бўлган. 720-722 ва 728 йилларда Сўғдда катта халқ қўзғолонлари кўтарилган. Кейинчалик Абу Муслим, айниқса Муқанна бошчилигидаги қўзғолонлар шафқатсиз бостирилган бўлса ҳам, аммо улар халифани ларзага келтирилган.

806 йилда Сўғдларнинг Самарқандда Рофе ибн Лайс бошчилигидаги бошлаган қўзғолони тез орада Тошкент, Фарғона, Қашқадарё ва Хоразмга ёйилиб, халифалик қўшинлар бу қўзғолонни бостира олмаган. Задогонларнинг хоинлиги туфайлигина бу қўзғолон бостирилиб, унинг раҳбарлари қатл этилади. Шундан сўнг Хуросон ва Мовароуннахрда ҳокимият маҳаллий задогонлар қўлига ўтган. Халқ оммасининг босқинчиларга қарши фидокорона олиб борган кураши туфайли маҳаллий сулола бошчилигидаги мустақил давлат тузишга шароит яратилган.

Арабалар Ўрта Осиёда ўз ҳукмронликларини ўрнатиш билан бу ерда мустаҳкам ўрнашиб қолишга ҳаракат қилганлар. Шу мақсадда улар босиб олинган шаҳар ва қишлоқларга бутун-бутун оилалари билан келиб жойлашганлар, маҳаллий аҳолининг уйларини, мол-мулкларини зўрлик билан тортиб олганлар. Масалан, араблар томонидан Бухоро ва Самарқанд босиб олингандан кейин Қутайба аҳолидан уйларининг ярмини арабларга беришни талаб қилган. Хонадонларга кириб олган араблар ўзларини катта тутар, саҳоба авлодиданмиз деб пеш қилар эдилар. Шунинг учун ҳам кейинчалик улар хужа номи билан танилиб кетади. Демак, тарихдан халқни хужа ва фукаро (кора халқ)ларга ажратиш ўша вақтлардан бошлаган.

Маҳаллий аҳолининг асосий машғулоти деҳқончилик ҳисобланган. Бу даврдаги бутун деҳқонлар оммасини озод деҳқонларга, ярим қарам (кадивар) деҳқонларга ёки қулларга ажратиш мумкин. Чорикорлик ижарасининг кенг тарқалиши натижасида кадиварлар сони ўсган. Бадавлат ер эгалари ўзларининг йирик хўжаликларига эга эмас эдилар. Улар ўз ерларини майда қисмларга

ажратиб, деҳқонларга турли шартлар асосида бўлиб берганлар. Бундай чорикорлик ижараси асосида ер олган деҳқонлар эгаларига ҳосилнинг ярмини 1-3 ёки 1-4 қисмини беришлари лозим эди. Чорикор кадивар, эркинликка чиқарилган қул ёки қул бўлиши мумкин эди. Баъзан эркин деҳқонлар ҳам кам ерли бўлгани туфайли хонавайрон бўлиб, ҳосилсизлик ёки бошқа сабаблар билан чорикор бўлиб қолишар эди.

Халифа давлат ерларини шахсларга икто тариқасида тухфа қилган. Давлат ерлари айрим ҳарбий йўлбошчилар ва амалдорларга умр бўйи ёки меросийлик тариқасида берилган.. Бироқ ерларнинг асосий эгаси халифа саналар ва у иктодорлардан ушр олиш ҳуқуқига эга эди.

VIII аср ўрталарига келиб Мовароуннахр ҳудудуда сиёсий бошқарув араб халифалиги сиёсий тизимига мослаштирилган эди. Сўғдиёнада бухорхудотлар ва бошқа ҳукмдорларнинг қўли остидаги маъмурий идора усули ўз шаклини сақлаб қолган бўлишига қарамай, ҳокимларнинг халифа Ноибига итоат этишлари шарт эди. Маҳаллий давлат бошлиқларининг кўпчилиги ўз ҳуқуқлари ва имтиёзларини сақлаб қолиш мақсадида ислом динини қабул қилган эдилар. Исломни қабул қилмаган зодагонлар ўз ерларидан маҳрум этилар ёки товон тўлар эдилар.

Араблар Мовароуннахрни истило қилганларидан сўнг, бу ҳудуднинг ер-мулклари халифага қарашли бўлиб қолди. Илгари ерлар Бухорода йирик зодагон – бухорхудотларнинг хусусий мулки саналса, эндиликда улар халифалик мулкларига айланди.

Халифа давлатни бошқаришда вазир ул вузаро (улуғ вазир)га таянган. Ҳарбий ишлар, ҳарбий қўшинлар амир ул-умаро қўли остида эди. Халифа турли масалаларни девон адодар, яъни кенгашда кўриб чиқар эди. Девон ад-дар учта асосий девонга бўлинган улар девон ал-машриқ, девон ал-мағриб ва девон ал-хараждан иборат бўлган. Мовароуннахрга тегишли масалалар девон ал-машриқда ҳал этилар эди.

Халифа вилоят ноибларини лавозимига тайинлаш ёки бўшата олиш ҳуқуқига эга эди. Халифаликнинг ҳуқуқий масалалари Қуръони Карим ва Пайғамбар кўрсатмалари, насихатларига асосланган ҳолда кўриб чиқилган.

Деҳқонларнинг араб зодагонлари билан қон-қариндошлик ришталарини боғлаши, уларга катта имтиёз берар эди. Биринчидан, улар ўз ҳукмронлик мавқеларини сақлаб қолдилар, иккинчидан, маълум миқдорда халифа хазинасига солиқ бериш билан ўз ерларини ихтиёрларида қолдирадилар. Ижарага беришни кучайтириши билан уларнинг ижтимоий нуфузи кадиварларга нисбатан анча юқори поғонага кўтарилди. Деҳқонларнинг қарамоғидаги кам сонли қуллар ҳам озодликка чиқиб ижарачиларга айландилар.

Йирик ер эгалари деҳқонлар араб халифалиги даврида ҳам ўз ерларининг эгалари бўлиб қолдилар, бироқ улар эндиликда ижарадорларга айланиб, даромаднинг маълум қисмини халифалик хазинасига жўнатиш мажбуриятини

олган эдилар. Исломни қабул қилмаганлар солиқ тўловчилар саналар ва улар зилмийлар деб аталар эди.

Йирик ер эгалари деҳқонлар ерларини майда бўлақларга тақсимлаб зироаткорларга ижара тарзида бўлиб беришган.

Араблар Туркистон ерларини босиб олгандан кейин оддий халқнинг аҳволи янада оғирлашиб кетди. Унинг елкасига янги солиқлар солинди. Халифага жуда катта миқдорда ўлпон жўнатилад эди. Бу албатта оддий халқдан олинадиган турли солиқдан йиғилар эди. Араблар Мовароуннахр халқидан мумкин қадар кўпроқ бойлик ундириб олиш сиёсатини олиб борганлар. Улар дастлабки йилда исломни қабул қилганларга баъзи имтиёзлар берганлар. 728 йилда исломни қабул қилганлар «хирож» солиғи (экилган ҳосилнинг 1-4 ҳиссаси миқдорида) ва «жузья» (жон бошига солинадиган солиқ)дан озод қилинганлар.

Лекин кейинчалик халифанинг даромадлари анча камайиб кетади. Бироқ тез орада Араб халифалиги Ўрта Осиёда ўз мавқеини тамоман мустаҳкамлаб олгач, мусулмон ва мусулмон бўлмаган халқдан ҳам бир ҳилда солиқ олинадиган бўлди. Хирожнинг миқдори ҳосилнинг ярмига тўғри келган. Булардан ташқари аҳолидан яна бир кенг тарқалган солиқ-закот олинар эди.

Бу солиқ чорвадан, ҳунармандчилик ва савдодан келадиган даромаднинг 1-40 қисми миқдори олинган. Солиқ йиғувчилар «амил» деб аталган. Бағдоднинг махсус солиқ йиғувчиси Бухорога келиб солиқларни ўзи жамлаб олиб кетган. Солиқлар пул ёки маҳсулот шаклида тўпланиб турилган.

Солиқлар уч хил шаклда йиғилган:

1. Қавонин ёки муқатиъа – майда вилоятлар ва туманлардан хазинага тушиб турган йиғин.

2. Мақосима-хосил нинг маълум улуши миқдорида тўланган. Унинг ҳажми суғоришга боғлиқ ҳолда белгиланган.

3. Мисоха-ер ҳажмига қараб миқдори белгиланадиган солиқ бўлиб, унда экин экилиши ёки экилмаслигига эътибор берилмаган.

Ўзбекистон ҳудуди араблар томонидан босиб олинганидан сўнг Араб халифалиги таркибига кирган. Араб халифалиги феодал теократик давлат бўлиб, унинг тепасида халифа турган. Халифага давлатдаги барча дунёвий ҳамда диний ҳокимият тегишли бўлган. Араб халифалиги томонидан босиб олинган вилоятлар тепасида халифа томонидан тайинладиган амирлар турган. Ўзбекистон ҳудудини халифанинг Хуросон ва Мовароуннахр бўйича ноиби идора этган.

Ноиб алоҳида шаҳарлар ва аҳоли пунктларининг ҳокимларини, шайхларини тайинланган. Улар маҳаллий аҳолидан ўлпонлар йиғиш ҳамда тартибни сақлаб туриш каби вазифаларни бажариб турган. Баъзи шаҳарларнинг ҳокимлари маъмурий-молиявий ҳуқуқлардан ташқари ҳатто ҳарбий кучларни ҳам бошқарганлар. Кўп жойларга араблар ўз ҳарбий қисмларини жойлаштирган эдилар. Улар маҳаллий аҳолини тутқунликда ушлаб турганлар. Арабларнинг

маъмурий аппарати ва миршаблари бўлган, ҳокимларнинг эса шахсий қўриқчилари мавжуд эди.

Араблар Мовароуннахрни истило этиш жараёнида ислом динини ва шу билан бир қаторда мусулмон қонунчилик тизимини ҳам жорий қилдилар. Ислом ҳуқуқшунослигининг асосини шариат ташкил қилади.

Шариат асосан қуйидаги манбаларга асосланади.

1. Қуръони Карим- мусулмонларнинг муқаддас китоби.
2. Ҳадиси Шариф- Мухаммад Пайғамбар насиҳатлари, кўрсатмалари ва фаолияти билан боғлиқ ахлоқий, ҳуқуқий меъёрлар.
3. Хулафойи рашидиннинг одил қарорлари ва фармойишлари.
4. Ижмоъ- нуфузли, обрў эътиборли мусулмон ҳуқуқшуносларининг турли саволларга жавоблари ва қарорлари.

Ислом динида фатво атамаси кенг қўлланилиб, у ислом қонуншуноси олий мартабали ва нуфузли шахсларнинг, дунёвий ҳукмдорларнинг қарорлари ва фармонларини ёзма равишда тасдиқланишини англатади.

Ислом қонунчилигини амалга оширувчи ҳуқуқшунослар маълум номга эга бўлиб, улар ўз илмий даражаларига мувофиқ муайян поғонада туришган. Қозисуд ишларини амалга оширувчи, шархловчи шахс бўлиб, ислом қонунчилигида қуйи поғонада турган. Қозилар ижтиҳод, яъни олий қонун илмини билишлари шарт бўлмаган. Ислом қонунчилигини амалга оширувчилар:

Муфатих- вақф ишларини амалга оширувчи шахс.

Мужтахид – олий даражага эришган илм соҳиби, яъни ижтиҳодни тўлиқ эгаллаган шахс.

Шайх ул-ислом – энг юқори поғонада турувчи ҳуқуқшунос шахс.

Муфтий – айрим мамлакатлардаги фатво берувчи, қарор чиқарувчи, суд ишларини амалга оширувчи олий мартабали шахс.

Исломни қабул қилганлар мусулмон ёки мусулмонлар дейилган. Ислом жамиятида ҳамма Оллоҳ олдида тенг, баб-баробар ҳисобланган.

Ҳар қандай инсон, у туғилиши ва қайси ижтимоий тоифага мансуб бўлишидан қатъи назар, шариатда бир хил ва тенг ҳуқуққа эга саналади.

Ислом қонуншунослиги моҳиятига кўра иккига бўлинади:

1. Ҳуқуқ оллоҳ - инсонларнинг оллоҳ олдидаги мажбуриятлари.
2. Ҳуқуқ ан-нос- инсонлар ўртасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлар.

IX асрга келиб араб халифалигининг сиёсий инқирози юз беради. Ўрта Осиё аҳолисининг араблар зулмига қарши кўзғолонлари бу инқирозни янада чуқурлаштириб юборади. Айниқса 806 йилда сўғдларнинг Самарқандда бошланган Рафе ибн Лайс раҳбарлигидаги кўзғолони тез орада Тошкент, Фарғона, Қашқадарё ва Хоразм воҳаларига ҳам кенг ёйилади. Халифалик қўшинлари бу кўзғолонни ҳар қанча уриниб бўлса ҳам бостира олмаганлар. Шундан сўнг халифа Хорун ар-Рашиднинг ўғли Хуросон ноиби Маъмун маҳаллий феодаллардан ёрдам сўрашга

мажбур бўлади. Халифа уларга мамлакатни идора этиш ҳуқуқини беришни ваъда қилади. Рафе ибн Лайс феодалларнинг сўзига кулоқ солиб, кўзғолонни тўхтатди ва арабларга таслим бўлади. 806 йилдан 810 йилгача давом этган бу кўзғолон бостирилгандан сўнг унинг раҳбарлари қатл этилади. Хуросон ва Мовароуннаҳрда ҳокимият маҳаллий зодагонлар қўлига ўтади. Шу тариқа Араб халифалигининг Ўрта Осиёдаги ҳокимияти барҳам топади.

Сомонийлар давлати ва ҳуқуқи (874-999)

IX асрда Ўрта Осиё ҳудудида ҳали ҳам араблар ҳукмронлиги давом этарди. Аммо эрк ва ҳурлик сингари олижаноб тарихий анъаналарга содиқ бўлган авлодаждодларимиз араб босқинчиларига қарши курашни бир дақиқа бўлса-да тўхтатмадилар ва мустақил марказлашган давлат барпо қилишга интилдилар. Бу ҳаракат араб истилочиларини ҳар доим таҳлика ва кўрқув остида сақлаб турди. Улар жойлардаги ҳатто ўзларидан чиққан ҳукмдорларга ҳам шубҳа билан қарар ва ишонмас эдилар.

Холид ибн Бармоқ – Бармоқийлар мисолида буни куриб ишонч ҳосил қиламиз. Бармоқийлар Хуросон ва Моваруннаҳрни идора қилиш билангина чекланиб қолмадилар. Уларнинг таъсири марказий араб халифалигида ҳам кучли бўлган. Аббосийлар ҳукмронлик қилган даврда қарийиб эллик йил мобайнида давлатни идора қилишнинг маъсул лавозимлари Балхдан чиққан бармоқийларнинг қўлида бўлган.. Аббосийлар бундай маъсулиятли лавозимларни бармоқийлар қўлига беришга мажбур бўлсаларда, бироқ уларнинг фаоллашиб бораётганлигидан кўрқар эдилар. 786-809 йилларда халифалик қилган Хорун Ар-Рашиднинг бармоқийлар хонадонига қақшатқич зарба берган.

Ҳокимият тепасига бармоқийлар ўрнига Тоҳирийлар келади. Тоҳирийлар Хуросоннинг йирик оқсуяк ер эгаларидан бўлиб, бу сулоланинг асосчиси Тоҳир Ҳусайн эди. Бу сулола асли Ҳирот вилоятининг Бушганг шаҳридан эди. Тоҳир 809-813 йилларда Хорун-ар-Рашиднинг ўғиллари Маъмун билан Амин ўртасидаги бўлган курашда Маъмун томонида бўлди, унга Бағдодни ва халифалик тахтини эгаллашда ёрдам берди.

Маъмун 813 йилда халифалик тахтида ўтиргач, Тоҳир ибн Ҳусайн катта ҳурмат ва эътиборга лойиқ нуфузли киши бўлиб қолди. 821 йилда у Хуросоннинг ноибни этиб тайинланади. Мовароуннаҳр ҳам Хуросон ноиблиги таркибига кирарди. Унинг қароргоҳи Нишопурда эди. Тоҳир ўз қўл остидаги кенг вилоятларни мустақил давлатга айлантириш учун очикдан-очик ҳаракат қилди. У ноибликка тайинланган кундан бир йил ўтар-ўтмас, жомеъ масжидида жума намозида ўқиладиган хутбадан халифа номини чиқариб ташлашга буйруқ берди. Бу ўша давр учун халифага қарши кўтарилган исён билан тенг эди. Бу воқеадан

кўп вақт ўтмай Тоҳир ибн Ҳусайн тўсатдан вафот этди. Шундан кейин Тоҳирнинг ҳар бир қадамини кузатиб юрган халифа уни заҳарлаб ўлдирган деган гап тарқалди. Халифа бундай майда-чуйда гапларга асос қолдирмаслик мақсадида Хуросон ноиблиги тахтига Тоҳир ибн Ҳусайннинг ўғиллари Талха ва Абулаббос Абдуллоҳни навбат билан қўйди. Абулаббос Абдуллоҳ ноиблиги даврида (830-844) халифага расман қарам-вассал бўлса-да, амалда мустақил давлатга айланиб, пойтахтни Марвдан Нишопурга кўчирди. Бунинг энг асосий сабабчиси халифалик ҳукмронлигини хавф остида қолдирган ва тез-тез кўтарилиб турган халқ кўзғалонлари эди. Ана шундай кўзғалонлардан бири 806 йилда бўлганди. Халифаликни зирқиратган бу кўзғалон Насаф, Бухоро, Уструшона, Шош, Хоразм ва бошқа ҳудудларни қамраб олди. Кўзғалонга исёнкор араб лашкарбошиси Рафе ибн Лайс бошчилик қилди. Кўзғалон Муқанна анъаналарини давом эттирди. Бу ҳаракат айниқса Шош вилояти ҳудудларида кучли тус олди.

VIII асрнинг 80-йилларида Муқанна мухлислари кўпроқ яширинган эдилар. Кўзғалонни ҳар галгидек турклар яна қўллаб-қувватладилар. Кўзғалончилар Самарқандни эгалладилар. Халифа Маъмун бу ҳаракатнинг халифат учун ўта хавфли эканлигидан ташвишда эди ва уни бостириш учун турли воситаларни ишга солди. Ниҳоят кўзғалон 810 йилда бостирилди. Уни бостиришда Сомон ибн Асад қатнашди. Бу ишда Сомоннинг ўғиллари Нух, Аҳмад, Яҳё ва Илёслар катта ҳисса қўшдилар. Улар аслида Балх вилоятининг Сомон қишлоғи оқсоқоли Сомон Ҳудотнинг авлодлари бўлганлар. Сомон ибн Асад ва фарзандлари хизматлари эвазига халифа Маъмун Нух ибн Асадни Самарқандга, Аҳмад ибн Асадни Фарғонага, Яҳёни Шош ва Уструшона, Илёсни Ҳиротга ноиб этиб тайинлайди. Шу тариқа Мовароуннаҳрда сомонийлар сулоласи қарор топди.

Албатта, бу ерда Тоҳирнинг Сомон ибн Асад ўғилларини яхши билганлиги ва уларга хайрихоҳлик ҳам катта роль ўйнаган. Сомон ҳали Маврда ноиб бўлиб турган пайтда Тоҳир ибн Ҳусайн ва халифа Маъмуннинг диққатини ўзига тортган эди. Сомон Маъмуннинг таъсирида оташпарастлик динидан чиқиб ислом динини қабул қилган.

Аниқ бўлмаган маълумотларга қараганда ака-ука Сомонийларнинг, хусусан Аҳмад ибн Асаднинг аҳволи оғирлашиб қолади. Фарғона ва Уструшонда халифаликка қарши кўзғалон кўтарилиб, Аҳмад ўз ноиблигини ташлаб кетади. Кўзғалонни Тоҳирнинг ўғли Талха бостиргач, Аҳмад Фарғонага қайтади ва бу ерга узоқ вақт ҳокимлик қилади-ю, Фарғонага қайтади ва бу ерда узоқ вақт ҳокимлик қилади. Нух Самарқандда 819-820 йилдан 841-842 йилгача, Аҳмад Фарғонада 819-820 йилдан 864-865 йилгача, Яҳё Шош ва Уструшонда 819-820 йилдан 855-856 йилгача ноиблик қилдилар.

Ноиблик алоҳида хизматлари учун инъом – мукофот тариқасида берилган. Мансаб билан бир қаторда фойдаланиш учун ер мулклар ҳам ҳадя қилинган. Сомонийлар иккинчи даражали ноиблар бўлганликларидан уларга мис тангалар

(филуслар), тоҳирийларга эса айни замонда кумуш тангалар (дирҳам) зарб қилишга ҳам рухсат берилган. Сомонийлар инъом қилинган ерларнинг нақадар бой бўлганлигини IX асрдаги машҳур араб географи Ибн Хўрдодбехнинг вилоятларнинг солиқ миқдори тўғрисидаги маълумотларидан билсак ҳам бўлади. Унинг ёзишича бутун Сўғд ҳудуди халифалик хазинасига тоҳирийлар орқали 326 минг муҳаммадий дирҳамдан тўлаб турган. Фарғона Аҳмад ибн Асад орқали 280 минг, Яхё ибн Асад орқали Шош – 607 минг, Уструшон – 50 минг дирҳамдан тўлаган. Бундай катта солиқларни фақат жуда бой ўлкаларгина тўлаши мумкин эди. Иқтисодий юксалиш ҳарбий қудратни ҳам белгилаган. Мовароуннаҳрда 600 минг суворий ва пиёда қўшин бўлган. Ҳозирги Ўзбекистоннинг шимолий чегараларига яқин вилоятларда асосан кўчманчи турк қабилалари яшаганлар. Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқимларида уларнинг шаҳарлари кўп бўлган. Кўчманчи туркий қабилалар Мовароуннаҳр воҳаларида сўғдийлар, фарғоналиклар, хоразмликлар ва бошқалар билан бирга умумий ҳаёт кечирадилар.

IX асрнинг биринчи яримларидан эътиборан туркий – ўғузлар Мовароуннаҳрнинг ўтроқ ва маданий ҳаёт кечираётган воҳаси халқларига ҳужумлар уюштириб, уларни тез-тез безовта қила бошлаганлар. Шу боисдан ҳам Абдулла ибн Тоҳир IX асрнинг 30-йилларида турк-ўғузлардан ҳимояланиш учун Фаробод (Қизил арвотга яқин) ва Доҳистон (Машҳади Мисриён)да мустаҳкам равоатлар қурдирган, ҳатто ўз ўғли Тоҳирни қўшинга бош қилиб турк-ўғизларга қарши жанг қилиш учун урушга юборган. Бундай истехком деворлари Бухорода (Кампир девор номи билан ҳозиргача машҳур), Самарқандда (Қиёмат девор деб аталади) ва бошқа жойларда ҳам қурилган.

Кўчманчи турк қабилалари XIX асрнинг биринчи ярмида Яхё ибн Асад ҳокимлик қилувчи Шош (Чош)га тез-тез ҳужумлар уюштирганлар. Яхёнинг илтимосига биноан ва унинг иштирокида акаси Нух ибн Асад 840 йилда Исфижобнинг турк ҳокимига қарши юришда мустаҳкам муҳофаа девори қурдирган. Нух ибн Асад 841 йилда вафот этади. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, Самарқанд вилоятини бир вақтлар ака-ука Аҳмад ва Яхё биргаликда идора қилганлар. 855 йилда Аҳмаднинг ўғли Наср ибн Аҳмад Самарқанд ноиблигига тайинланади. Бу ҳол Мовароуннаҳрда Аҳмад ибн Асад нуфузининг ошувига олиб келади. 856 йилда Яхё ҳам вафот этган. Аҳмад энди Шош ва Уструшон ноиблигини ҳам ўз қўлига олади ва бу вилоятларни ўғли Ёқуб ибн Аҳмадга беради.

Ана шу тариқа IX асрнинг ўрталарига келганда Бухоро, Қашқадарё вилоятлари ва Чағонруд (ҳозирги Сурхондарё) водийларидан бошқа Мовароуннаҳрнинг барча ҳудуди Аҳмад ва унинг ўғиллари таъсири доирасига кирди.. Бу ишга Тоҳир ибн Абдулла (844-862) қаршилиқ қилмади. Чунки энди сомонийлар устидан илгаригидек ота-бобоси сингари ҳукмронлик қила олмаслигини яхши биларди. Сабаби, тоҳирийлар сулоласи борган сайин инқироз сари юз тутмоқда эди.

1X асрнинг 60-йилларидан эътиборан тоҳирий ҳукмдорларга қарши халқ ҳаракатлари кучайди. Бу ҳаракага Ғозийлар бошчилик қилдилар. (Ғозийлар асосан кўчманчи қабилалар ҳужумини бартараф қилиш мақсадида камбағал ҳунармандлар ва ерсиз зироатчилардан ташкил топган қуролли қўшин). Ғозийлар ҳаракатини аҳолидан кўпроқ ўлпонлар тўплашга шошилди. Тўпланган ўлпонлар паст қийматли дирҳамлардан иборат бўлганлиги учун уларни кумуш тангаларга алмаштиришни буюрди. Бу эса аҳолининг ғазабини кўзғатди, халқ кўзғолон кўтариб, Хусайн саройини эгаллаб олди ва уни талади. Шаҳар жамоасининг юқори табақалари Самарқандга - Наср ибн Аҳмадга ўз вакиллари юбордилар ва сомонийлар хонадонидан бирор кишини ҳоким қилиб жўнатишини илтимос қилдилар. Бу таклиф албатта Насрни хурсанд қилди ва у ўз укаси Исмоил ибн Аҳмадни Бухорога ҳоким қилиб жўнатди. Исмоил Сомоний 849 йилда Фарғонада таваллуд топган. 14 ёшида отаси вафот этиб акаси Наср қўлида қолган. Исмоил Сомоний ўз ҳокимлигининг (874-907) дастлабки даврларида катта қийинчиликларга дуч келади. Чунки халқ оммаси сомоний ноиблардан шу пайтгача бирор-бир яхшилик кўрган эмасди. Исмоилдан ҳам албатта яхшилик кутиш учун ҳеч қандай асос йўқ эди. 875 йилда Исмоил ўзининг иккинчи марта Бухорога келишида йўлда халқнинг нотинч эканлигини ўз кўзи билан кўрди. Тарихчи Наршахийнинг ёзишича, Баркет билан Роми-тон ўртасида 4 минг деҳқон кўзғолон кўтариб чиқади. Ҳоким сифатида Исмоилнинг дастлабки кўрган тадбири деҳқон оқсуяклари ва лашкарбошилариға суяниб халқ кўзғолонини бостиришдан иборат бўлди.

Ўзини бутун бошли Мовароуннаҳр ҳокими деб ҳисоблаган Наср ибн Аҳмад кумуш тангалар зарб қила бошлади. 886-887 йили Наср томонидан Самарқандда зарб қилдирилган сомонийларнинг энг биринчи кумуш дирҳамларининг намунаси Ўзбекистон тарихи музейида сақланмоқда.

Наср ибн Аҳмад ўз укаси Исмоилни ўзига тобе ноиб деб ҳисоблар ва истаган пайтда уни алмаштириш мумкин деб ўйларди. Аммо Исмоил акасиға бўйсунитишни очикдан-очик ҳохламаган ва Бухоронинг мустақил бўлишиға ҳаракат қилган. Бу ҳаракат Исмоилнинг турли баҳоналар билан Самарқандга солиқ ва ўпонлар тўлашдан бош тортганлигида яққол кўзга ташланади. Икки ака-ука ўртасида 888 йилда кучайиб кетган душманлик уруш бошланишиға сабаб бўлди. Бу урушда Наср батамом мағлубиятға учради ва Исмоил бутун Мовароуннаҳрни бошқаришни ўз қўлиға олди. Наср сомонийлар хонадонининг бошлиғи сифатида ҳурматға лойиқ бўлсада, унда ҳеч қандай ҳокимият йўқ эди. У тўрт йил Самарқандда яшаб 893 йилда вафот этди. Манбалар тили билан айтганда, исмоил Сомоний “ақлли, адолатли, шафқатли, фикр ва тадбир эгаси” эди. У 892 йилда бутун Мовароуннаҳр ҳукмини ўз қўлиға олишға эришиб, «ҳақиқатдан ҳам подшоликка лойиқ ва ҳақли эканлигини» исботлади.

Исмоил Сомоний 893 йилда кўчманчи турк қабилалари устиға юриш қилди.

Бу юришда у катта тарихий ғалабани қўлга киритди. Тароз (ҳозирги Жамбул)ни эгаллади ва туркларнинг хонини 10 минг аскар билан бирга асир олди. Бу жанг давомида шу даражада катта бойлик улашиб берилди. Исмоил Тароз шаҳридаги христиан қасрини мусулмон масжидига айлантирди. Бу юриш Исмоилнинг дашт кўчманчиларига қарши уюштирган охирги ва сўнгги юриши бўлди. Чунки Исмоил таъсир доирасининг кенгайиб бораётганлиги Хуросон ҳукм-фармони Амр ибн Лайсга ҳам, араб халифаси Муътазидга ҳам хуш келмаганлиги албатта тушунарлидир. Шу боис халифа бир ўқ билан икки қуённи ўлдириш мақсадида 900 йилда Исмоил билан Хуросон ҳокими саффорий Амр ибн Лайсни Хуросон билан Мовароуннаҳо устидан ҳам ҳукмронлигини таъминловчи фармон чиқарди. У Амр билан Исмоилни тўқнаштириб ўртада ўзи ютиб чиқишни мўлжаллаган эди. Лекин воқеаларнинг ривожланиб бориши халифа умидларини чиппакка чиқарди. Бу урушда Исмоил катта ғалаба қозонди ва унинг давлати, куч ва қудрати янада юксалди. Саффорийлар қолдирган меросларни ўзиники қилиб олган Исмоил бутун Хуросонни ҳам сомонийлар давлатига қўшиб олди.

Исмоил Сомоний шу даражада кучли ва қудратли давлат барпо қилдики, кўчманчи қабилаларга қарши курашмоқ учун мудофаа истехкомлари бўлган деворларга, умуман ҳеч қандай эҳтиёж қолмади. Наршахийнинг маълумотларига қараганда мамлакат мудофаасини таъминлашда деворларга қараганда қўшинларнинг ролига катта баҳо бериб, Исмоил Сомоний «Мен –Бухоронинг девориман» деган эди. Кучли марказий ҳокимият ва қудратли қўшиннинг барпо этилиши Исмоил Сомоний ва унинг издошларига Мовароуннаҳр ва Эроннинг ички муаммоларига асосий диққат-эътиборини қаратиш имкониятини берди.

Исмоил Сомоний ўз даврининг йирик ва ақлли давлат арбобларидан бўлган. У йирик ва марказлашган давлат барпо қилишдан манфаатдор бўлган барча оқсуяк амаолдорларни ўз атрофига тўплайди. Уларнинг ёрдами билан Исмоил шундай бир қудратли марказлашган давлат барпо қиладики, бу давлат ўша вақтда Шарқда шухрат топади. Исмоил Сомоний даврида Мовароуннаҳр Араб халифалиги истибдодидан абадул-абад озод бўлди. Аммо бир қарашда қудратли бўлиб кўринган бу давлатни ичдан емираётган бир қатор ижтимоий зиддиятлар бор эдики, буни ҳатто Исмоил Сомоний ҳам бартараф эта олмади. Бу марказий ҳокимият билан маҳаллий ҳокимият ўртасидаги қарама-қаршилик эди. Сомонийлар ҳар қанча уринсалар-да, Сежистон, Ғўзғон, Ғазна, Гуржистон, Исфижоб, Хоразм, ҳозирги Тожикистоннинг тоғли вилоятлари: Чағониён ва Раштоний ўзларига батамом бўйсундира олмадилар. Бу вилоятларнинг ҳокимлари марказий ҳокимиятни расман тан олсаларда, амалда мустақил сиёсат ютказардилар. Сомонийлар даврида қўшинда етакчи мавқени турк саркардалари ва ғуломлари эгаллаган эдилар. Уларга ҳамма вақт ҳам ишониб бўлмасди.

Исмоилдан сўнг унинг ворислари даврида сомонийлар сулоласи инқироз сари юзланди.

Сомонийлар давлатининг бундан кейинги тараққиёт босқичи ҳам ҳокимият, давлат ва мол-дунё талашиб, кураш билан ўтди ва охир-оқибатда юз тубан инқироз сари кетди.

Сомонийлар даврида давлатнинг марказлашуви икки дарё оралиғининг ижтимоий-иқтисодий тузуми маълум даражада тараққий қилишига олиб келди. Феодал ишлаб чиқаришига асосланган усул ривожланиб, ҳунармандчилик маданияти, араб ва форс тилларидаги илм фан ҳамда адабиёт юксалди. Деҳқончилик асосан сунъий ва ёмғир сувлари билан суғоришга (лалмикор) асосланган эди.

Ҳукмрон синф вакиллари катта-катта ер мулкларининг ҳам эгалари эди. Буларга сомоний ҳукмдорлари ва уларнинг авлодлари, турк аскарбоши ва амалдорлари, рухонийлар кириб, улар юқори табақа ҳисобланар эдилар. Араб халифалигига қаршилик кўрсатган йирик, бой деҳқонлар уларнинг қаршилиги бостирилиши вақтида, катта зарар кўрган бўлсалар-да, ҳали кучли эдилар. Низомулмулкнинг ёзишича, айниқса турк аскарбошилари, жумладан Алп Тегин жуда ҳам бой бўлиб, Мовароуннаҳр ва Хуросондаги 500 қишлоқ унинг хусусий мулки бўлган. Ҳар бир шаҳарда унга қарашли карвонсаройлар, ҳаммомлар, уйлар каби қўзғалмас мулклари бор эди. Турк аскарбошиларидан Абу Алп Симжурий ва Фоик ҳам ундан қолишмасди.

Бутун ички ва ташқи савдони, дўконлар, карвонсаройлар ҳамда турар жойларни ўз қўлларига киритиб олган савдогарлар табақаси ҳукмрон синфлар қаторида эдилар.

Сомонийлар даврида Бухоро мусулмон дини ва диний оқимларнинг марказига айлана борди. Диний муассасалар, масжит ва мадрасаларга ер, сув мулкларини вақф қилиб бериш кенгайди.

IX аср охири ва X асрлардаги ер мулклари барча ислом мамлакатларидаги каби, аввало кимга тегишлилиги, сўнгра солиқ тўлаш тартибига кўра гуруҳлаштирилиши мумкин. Жумладан, мулклар кимнинг эаглигида эгалигига қараб уч турга бўлинган :

1. «Мулки Мамлоки Султоний» - яъни Султон (ҳукмдор) давлат бошлиқларига қарашли ерлар. Бу ерлар одатда, давлат ерларидан фарқланганлиги учун улардан келадиган даромадлар давлат муассасалари бўлган девонлар томонидан олиб борилганлиги учун ҳам давлат ерлари (мулки) деб ҳисобланган.

2. Вақф ерлари — яъни, диний ташкилотларга вақтинча ёки доимий фойдаланишга ўтказилган ерлар, бизгача Сомонийлар давридан қолган вақф ёрлиқларининг етиб келганлиги бу мулкнинг ҳам тараққий қила бошлаганлигини кўрсатади.

Солиқ тўлаш шаклига қараб эса асосан:

а) хирож ерлари — яъни давлат ерларида яшаб, уни ишлаб, ундан фойдаланганлиги учун деҳқонлардан давлат солиғи — хирож ундириладиган ерлар.

б) солиқ тўлашдан қисман ёки тамоман озод этилган, келиб чиқиши бўйича Мухаммад пайгамбар хонадонига бориб тақалувчи сайдларнинг ерлари кирган.

Сомонийлар даврида ноиблар, аскарбошилар ва амалдорларга мукофот тариқасида бутун-бутун вилоятлар инъом қилиниб, бу «ўқта», уни олган киши «иктидор» деб аталган. Бундай ер мулк эгаллиги ҳам ривожланган, улар ана шу ердан келадиган даромадни қисман ушлаб қолишга ҳақли бўлган.

Феодалларга тегишли ер мулклари бу даврда кўпроқ ижарачи дехконлар томонидан турли шаклларда ижарага олинарди. От улови ва уруглари бўлганлари ҳосилнинг 1/4, 1/3 қисмини олсалар, ҳеч нарсаси бўлмаган ижраларнинг ҳиссаси ҳатто, 1/10, 1/12 га тушиб қолган.

Ижарачиларга берилган ерлардан ҳосилнинг қанча қисми кимга текканлигига қараб давлат солиғи – хирож олинган. Булардан ташқари, сомонийлар давлатида ҳам қуллар кўп бўлиб, уларнинг меҳнатидан кенг фойдаланилган.

Давлат тўзуми бўйича Сомонийлар давлати марказлашган типик ўрта аср давлати бўлиб, бошқариш шакли монархия эди. Давлат бошлиқлари ўзларини «Амир ул муслимун» деб атаган араб халифаларидан фарқли ҳолда доимо амир, яъни ҳукмдор деб атаганлар. Давлатни бошқариш иккига, шахсан амирнинг ўзи бошқариб турадиган сарой (даргоҳ) ва фармонларни ўзларига бўйсунган тармоқлар бўйича маҳкамалар орқали ижро этадиган девонга бўлинган.

Араб халифалигида девон тизимининг шаклланиши Аббосий халифалар, Мовароуннаҳрда сомонийлар даврига тўғри келади. Девонлар тизими Мовароуннаҳрга араб халифалигидан кириб келган.

«Амир ... ўз саройи дарвозаси олдида амалдорлар учун сарой қуришга буюрди, - деб ёзади Наршахий, - уни ҳам қурдилар, шундайки, ҳар бир амалдорнинг подшоҳ саройи дарвозаси олдида қурилган ўз саройида алоҳида девони бор эди.»¹

Бу маҳкамалар ўнтадан иборат бўлган. Вазирлик ёки бош ҳожиб девини (ҳожибул ҳужоб) улар ичида энг каттаси саналиб, барча девонлар унга бўйсунган, унинг фармойишларини бажарган. Унинг бошлиғи вазирлик мансаби наслдан-наслга сулола асосида ўтган. Ундан кейинги ўринда давлат даромадлари ва харажатлари, қирим-чиқим ишлари билан шуғулланувчи девон, яъни молия (муставфий) девони турган.

Давлат ёзишмалари ҳам девон (умидулмулк ёки девони иншо) томонидан олиб борилиб, унга кўпроқ араб ва форс тилларини билган, маълум даражада билимли бўлган кишилар, «аҳли қалам» орасидан танлаб олинган.

Юқорида айтганимиздек, сомонийлар қўшинлари турк ғуломларидан тузилган. Уларга Вазир, яъни Бош ҳожиб раҳбарлик қилган. Аммо уларнинг маоши таъминоти билан шуғулланувчи махсус мансабдор шахс – Ариз бўлиб, унинг маҳкамаси – соқчилар ёки девони ариз деб аталган. Ерларнинг чегаралари

¹ Наршахий. Бухоро тарихи. Т., Мерос. 1992 й. 106-бет

халифаликникидан катта бўлган. Бу давлатда алоқа хизмати алоҳида ўрин тутган. Шунинг учун ҳам унинг жойлардаги ходимлари маҳаллий бошлиқларга бўйсунмасдан тўғридан-тўғри марказга хат-хабарлар мутасаддиси девони (барид)га бўйсунган.

Мухтасиб девони ҳам бўлиб, унинг вазифаси аввало савдогарларнинг тош-тарозисини, хунармандлар маҳсулотининг сифатини тешириб туришга қаратилган. Кейинчалик у шаҳар аҳолисини дин ва ахлоқ қоидаларига риоя қилишини текшириб турувчи мансабга айланган.

Булардан ташқари, давлат хазинасидаги даромад ва харажатларни назорат қилиш девони (мушриф), давлат мулкларини бошқариш девони, шунингдек, қозилар девонлари ҳам бўлган. Бу девонга қози раҳбарлик қилиб, у асосан суд ишларини олиб борган. Шуни айтиш лозимки, бу тизим кейинчалик ғазнавийлар даврида яна ҳам ривожланиб, мустаҳкамланади.

Маҳаллий бошқарувга келганимизда, вилоятларда уларнинг марказлари «қасаба»лар бўлиб, маҳаллий бошқарув ҳокимлари, баъзан, «Кадҳудо» (яхши ўжайин) кўлида тўпланган. Шаҳарларда ҳокимият раис, диний бошқарув эса Шайхулислом кўлида эди.

Ҳуқуқий муносабатлар. Сомонийлар давлатида суд ишлари шариат қонун-қоидаларига асосланган эди. Суд ишлари қозилик девони томонидан бошқарилган. Суд жараёни Қозикалон, қозилар, муфти, раислар тарафидан амалга оширилган. Вилоят қозилари қозикалонга бўйсунган. Оғир жиноят содир этганлар ўлимга ёки узоқ муддат қамоқ жазосига маҳкум этилган.

Вилоятларда оғир жиноят содир этганлар қозикалон ва амир ҳукмига ҳавола этилган. Ўлим жазосини ибрат бўлиши учун Бухоро Регистонида, кўпчилик олдида ижро этилган. Ўғирлик қилганлар мухтасиб ва унинг мирғазоби томонидан ушланиб, аҳоли тўпланган ёки бозор жойларда кўли чопиб ташланган. Енгилроқ гуноҳ қилганларга тан жазоси берилган ёки жарима солинган.

Сомонийлар давлатида исломдаги ҳуқуқий муносабатларни маҳаллий халқ урф-одатларига мослаштиришга ёрдам берувчи асарлар яратилган. Улардан қозилик маҳкамалари ёрдамчи қўлланма тарзида фойдаланганлар. Жумладан, фақиҳ Абулайс ибн Аҳмад Самарқандийнинг «Хазинатул фикҳ» (Мусулмончилик қонун қоидалари хазинаси) асаридир.

Вилоятларда ҳам маҳаллий идора органларининг бўлимлари бўлган. Сомонийлар давлатида маҳкамаларда ишлаш учун маълум даража билимга эга бўлган араб ва форс тилларини билган кишилар талаб қилинган. Албатта, бу давлат амалдорлари тўғри, адолатли ишлаган деган гап эмас, барча давр хизматчиларининг порахўрлик, таъмагарлик каби хислатлари уларга ҳам хос эди. Шунингдек, Наршахийнинг китобида 828-йилда Бухоро шахрининг қозилигига тайинланган Саъид ибн Халаф ал Балҳий ҳақида ҳам яхши фикрлар ёзиб қолдирган: «Токи кучли киши заиф кишига зулм ўтказмаслиги учун тўғонлар

қурдириб, Бухоро сувини адолат ва инсоф юзасидан тақсим қилишни у киши асослаган».

Бу даврда ҳуқуқ манбаи мусулмон динининг ғоявийлигига асосланган шариат ҳуқуқи тизимиға таянди. Кўплаб ҳадис илмининг билимдонлари муҳаддислар ва фикҳ олимлари етишиб чиқди ҳамда ислом дунёсига танилди.

Ғазнавийлар давлати ва ҳуқуқи

Ғазнавийлар давлатининг пайдо бўлиши сабабларидан бири сомонийлар давлатининг заифланиши ҳамда турк лашкарбошилариининг мавқеи кучайишидир. Ғазна шаҳрида ҳокимиятни қўлга олишга биринчи бўлиб уринган киши сомонийлар лашкарбошиси «Алп Тегиндир». Бу давлат унинг ўғли Маҳмуд Ғазнавий (998-1030) даврида ўзининг энг юқори чўққисига чикди. Давлатнинг ташкил топиши ва мустаҳкамланиши икки дарё оралиғида ҳокимиятни ўз қўлига олаётган қорахонийлар давлатининг Амударёдан ўтишини тўхтатиш билан бирга борди. XI асрда улкан давлатга айланиб, Шимолий Ҳиндистон чегарасидан тортиб Каспий денгизининг жанубий қирғоқларигача, ҳозирги Афғонистон, Шимолий-шарқий Эрон вилоятларини ўз ичига олган ғазнавийлар давлати икки дарё оралиғидаги халқлар тақдирида муҳим роль ўйнай бошлади. Бу давлат ҳам ўрта аср Шарқ деспотияси шаклида бўлиб, унинг таркибига Ғазна, Балх Тоҳаристон, Хуросон, Ғарбий Эрон, Каспий денгизининг жанубидаги ерлар, Амударё хавзаси, Шимолий Ҳиндистон кирган, Хоразм 1017 йилда Маҳмуд Ғазнавий томонидан босиб олинди, Хоразмшоҳ Олтинтош унинг вассали ҳисобланган. Қазвин, Исфаҳон ва Ҳамадон ҳокимлари ва Какуидлар сулоласига мансуб вассаллар ҳисобланиб, улар йилига Маҳмуд Ғазнавий давлатига 200 минг Ҳирот динори ва 10 минг кийим-кечак етказиб бериб турган. Шунингдек, буидийлар сулоласидан бўлган Тоҳаристон ва Гурғон ҳокимлари ҳам ғазнавийларнинг вассаллари бўлган.

Давлат бошлиғи араб халифаси томонидан Султон деб тан олинди, унга ёрлик берилган. Гарчи унинг ҳокимияти бўлинмас ҳисобланса-да, баъзи ҳолларда ўз яқинларининг фикри билан ҳисоблашишга мажбур бўлган. Кейинчалик Бағдод халифаси ал-Қодир (991-1031) томонидан унга ямин-уд-давлат – яъни, давлатнинг ўнг қўли фахрий унвони берилган.¹

Султоннинг энг яқин ёрдамчиси барча фуқаролик ва маъмурий амалдорларнинг бошлиғи – вазир ҳисобланган. Машҳур тарихчи Байҳақийнинг «Масъуд тарихи» асарида ғазнавийлар давлатида султон ва вазир ўртасидаги бошқа давлатларда кўзга ташланмайдиган ўзига хос бир муносабатлар борлиги кўрсатилади. Агарда султон бирор кишига вазирлик мансабини берса, вазир билан султон ўртасида давлат бошқарувини чегаралаш учун битим тузилган. Шундан кейин вазир султондан ўз ваколатини қай даражада, қай ҳажмда амалга оширишни сўраб қоғозга ёзган. Унга султон ўз қўли билан жавоб берган. Иккаласи ҳам жавоблар сўнгида қасам ичиб имзо чекишган. Вазир гувоҳлар олдида баланд овозлар билан ўз вазифасини намунали олиб боришга қасамёд қилган. Бу қасам ёрлиғи давлат архивида сақланган. Битимни эса вазир ўзига олган.

Вазирнинг вазифаларидан бири ғазнавийлар давлатининг марказий аппаратида раҳбарлик қилиш бўлган. Бунга қуйидагилар кирган: давлат мирзахонаси, девон ар-расоил, вазирлик девони- девони вазорат, молия

¹ Муқимов З. «Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи». I –қисм. Самарканд., Зарафшон. 1998.

хисоб девони – девони истефоя: қўшинлар девони- девони арз: сарой девони – девони ваколат: почта- алоқа девони- девони барид: уларнинг бошида турган амалдорлар соҳиблар деб аталиб, вазирнинг барча буйруқ ва фармойишларини бажарган.

Омил-солиғ йиғувчи мансабдор, фукаролик ва ҳарбий амалдорлар «Қилич ва қалам соҳиблари» деб аталиб, улар ўртасида даромадли мансабларни эгаллаб олиш учун қаттиқ кураш борган. Шунинг кўрсатиб ўтиш лозимки, X-XII асрларда Марказий Осиё ва Хуросонда икки халқ ва уларнинг давлат хизматида иштирок этишида ҳам кейинги минг йиллар давом этган тарихий анъаналари деярли яққол ажралди. Бу халқлар туркий тилда сўзлашувчи тожиклар эди. Аммо уларнинг этник мазмунга эга номлари ҳали бошқача эди, ўзбекларнинг авлодлари турклар, тожикларнинг авлодлари эса «тожикон» (Низоми мулк - «Сиёсатнома», Байҳақий «Масъуд тарихи») деб аталган. Ҳазнавийлар ва бошқа турк давлатларида ҳам ҳарбий табақанинг асосий қисмини турклар, фукаро бюрократиясининг асосий қисмини эса тожиклар ташкил қилган.

Армия қўмондонлари асосан турклардан ташкил топган бўлиб, келиб чиқиши бўйича ғуломлардан бўлган. Султон тахтининг таянчи қўшин бўлиб, асосан отлик, қисман пиёда аскарлардан ташкил топган. Ҳазнавийлар армиясининг ўзига хос томони шундан иборатки, унда алоҳида тутқунликда бўлган ғуломлардан иборат қисми мавжуд эди. Бу қисм кўпинча, Мовароуннаҳр, Хўжанд, Қошғар, Тароз томонлардан сотиб олинган куллар, ҳарбий асирлардан иборат бўлиб, улар ҳарбий ишга ўргатилган. Ғуломлар Сарой ғуломларига (2 минг кишилар чамаси) султоннинг хос қўриқчиси ва байроқдорларига (300 ғулом) бўлиниб, улар хизмат эвазига ҳазинадан йиллик маош ва озиқ-овқат маҳсулотларини олган. Ғуломлар яхши хизмат учун озодлик олишлари, ер, маҳсулот олишлари, катта мансабларга эришлари мумкин бўлган, аммо султоннинг қули бўлиб қолаверган. Шунинг учун уларни шахсан озод бўлмаган имтиёзли табақа деб аташ мумкин. Ғуломлар доимий равишда султон мирзахонасининг амалдори дабирнинг яширин назорати остида бўлган. Ҳазнавийлар армияси учта йирик қўшилмадан иборат бўлиб, учта қўмондон сипоҳсолар – Ҳиндистон, Ироқ, Хуросонда жойлашган. Бутун армиянинг қўмондони хос-хожиб бўлиб, у алоҳида байроқ ва довулга эга бўлган. Бу давлат бошқа бир янги турк қабилалари- салжуқийлар ҳужумлари остида инқирозга юз тутган.

Салжукийлар давлати ва ҳукуки. (1040-1160).

Х асрнинг охири ва ХІ асрнинг ўрталарида Орол бўйи ва Каспий бўйида Ўғузлар иттифоғи шаклланади. Х асрда Сирдарё этакларида Ўғузлар давлати ташкил топади. Ташкил топган давлатнинг пойтахти Янгикент деб аталади..

Сирдарёнинг қуйи оқимида барпо бўлган ўғуз давлатининг ёбғуси Салжукбек (Маҳмуд Қошғарийнинг асарида Селжукбек) салжукийлар хонадонинг асосчиси эди. Салжукбекнинг набираларидан Тўғрулбек, Чағирбек ва Шакарбеклар салжукийлар давлатини салтанат даражасига кўтаришда катта хизматлар қилдилар. Ўғузлар нафақат ўзбеклар ва туркманларнинг, балки ҳозирги Туркия турклари, Ироқ туркманлари, Эрон туркманлари, Гагаузлар Озарбайжон халқининг ҳам ташкил топишига етакчи этник гуруҳ бўлганлар.

Демак, Х асрларда, Сирдарёнинг ўрта ва қуйи қисмида ўзларини салжукийлар деб атовчи, жуда кўп сонли туркий тилли халқлар яшар эдилар. Уларнинг бу умумий номи нуфузли бошлиқлардан бўлган Салжук ибн Туғлоқ номидан келиб чиққан. Ана шу туркий ўғуз қабилалари Х асрларнинг ўрталарида дастлаб Мовароуннаҳрга, кейинчалик Сирдарёнинг қуйи оқимида кўчиб жойлашадилар.

Аммо ўғузлар хони, Жанд қалъаси ябғуси Шоҳмалик даврида улар Сирдарё ҳавзаларидан яна сиқиб чиқарилади, уларнинг асосий қисми Зарафшон воҳаси ва Нурота тоғлари ён бағирларига қайта жойлашадилар. ХІ асрда қорахонийларнинг Бухоро ва Самарқандни босиб олишлари билан уларнинг аҳволи оғирлаша бошлайди. Шу даврларда Салжукийлар уруғ бирлашмасида бўлиниш юз бериб, Салжукнинг икки ўғли Исроил ва Микоил авлодлари Мусо Бойғу, Довуд, Чағрибек ҳамда Муҳаммад Туғрулбек бошчилик қилган мустақил гуруҳлар ташкил топади. Исроил Қорахоний Али-Тегин билан иттифоқчи бўлгани учун 1025 йилда султон Маҳмуд Ғазнавий томонидан асир олиниб, узоқ Ҳиндистонга қамоққа юборилган. Унинг гуруҳидагиларни Маҳмуд Ғазнавий Амударёни ўтказиб юбориб, Сарахс, Обивард, Фервида жойлаштиради. Улар султонга хирож тўлашга ва ҳарбий хизматни ўташга мажбур қилинади. Аммо уларнинг 1027 йилда султонга қарши кўтарилган қўзғолони шафқатсиз бостирилган. ХІ асрда Салжукийларнинг бирлашмаси емирилиб, 3 та мустақил гуруҳ: Болхон тоғлари, Каспий бўйлари ва Шимолий Хуросон гуруҳи, Гургон, Рай, Исфакон, шимолий-ғарбий Эрон гуруҳи ва Мусо бойғу, Чағирбек Туғрулбек бошчилигидаги Мовароуннаҳр гуруҳлари вужудга келади.

Бу давлат ўзининг энг ривожланган даврида ҳозирги Марказий Осиёни ва Эрон, Афғонистоннинг бир қисмини, Закавказье, Олд ва Кичик Осиёни ўз таркибида бирлаштирди. Уларнинг раҳбари Султон Муҳаммад Тўғрулбек (1038-1062) 1055 йилда Эронни босиб олгач, Бағдодга киради.

Султонлик тахти учун курашларнинг бошланиб кетиши ва қорахонийлар томонидан берилган зарба улкан имерия бўлган Салжукийлар давлатини инқирозга олиб келди. Унинг ғарбий мулклари Закавказье, Эрон, Ироқ

Сурия ва Кичик Осиё мустақил давлатларига бўлиниб, илгариги битта давлат ўрнида XI аср охири XII асрнинг бошларида Хуросон: Ироқ, Рум, Шимолий Хуросон султонликлари вужудга келади.

Марказий Осиёнинг жанубий-ғарбий ерларида шарқий Салжуқийлар султонлиги ташкил топиб, XII аср бошларида Санжар ибн Маликшоҳ (1118-1157) ҳокимиятига ўтади. Мовароуннаҳр салжуқийларнинг вассали бўлиб қолади. Хоразмда эса уларнинг вассали бўлган Ануштегинлар сулоласи (1097-1221) кучая бошлайди.

Ижтимоий тўзум.

Салжуқийлар давлати ўрта аср феодал давлати бўлиб, унинг доирасида қадимдан яшаб келган халқ деҳқончилик, савдо, ҳунармандчилик ва давлатнинг маъмурий аппаратида хизмат қилиш билан шуғулланган. Туркий халқ эса қисман суғориш билан боғлиқ деҳқончилик, асосан чорвачилик, ҳунармандчилик, қўшинда хизмат қилиш билан шуғулланган.

Феодал ер эгалари – деҳқонлар ер мулкларига эга бўлиб, бой деҳқонлар ўрта, камбағаллашган деҳқонларга, жамоачи деҳқонларга, султоннинг мулкида ишловчи деҳқонлар – барзигорларга, шунингдек, ижарачи деҳқонларга бўлинган.

Сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик Салжуқийлар давлатида, шунингдек, кейинчалик унинг вассалига айланган Мовароуннаҳрда муҳим аҳамият касб этганлиги учун сувга эгалик ҳуқуқи мавжуд бўлган.

X асрларда Марв шаҳрида «Кастафзуд» деган суғориш учун сувдан фойдаланадиган кўчаларни ҳисобга оладиган махсус давлат органи – девон бўлганлиги тўғрисидаги маълумотни келтиради. Унинг таркибига сув девони ҳам кириб, унда суғориш ва сувга эгалик қилиш ҳуқуқи ҳақидаги ҳужжатлар сақланган. Худди шундай девонлар Эрон ва Қумда бўлиб, сувнинг қиймати ҳам белгилаб қўйилган. Салжуқийлар даврида сув девони тугатилган бўлса-да, аммо сувга эгалик қилиш ҳуқуқи б даврда ҳам сақлаб келинган. Сув ҳуқуқи амалда ворисларга қолдирилишигина мумкин бўлиб, лекин савдо битимлари орқали бировга берилмаган.

Салжуқийлар давлатида ернинг расмий эгаси султондир. Ер мулкининг давлат ер эгалиги наслий узатиладиган ер эгалиги, умрбод (бир авлодга) эгалиги ва шартли (муқто, иқто) эгаликлари мавжуд бўлган.

Давлат ерлари, яъни султон саройига тегишли ерларни бошқариш учун махсус давлат бошқарув органи – амлоки хос тузилган бўлиб, Маликшоҳ даврида бундай ерлар саройга 21 минг қизил олтин даромад келтирган. Ерга хусусий эгалик мулк шаклида бўлиб, улар меросий, сотиб олинган ва бошқа ер мулкларига бўлинган.

XI-XII асрларда Салжуқий султонлар ўз фармонлари – тауке билан йирик ҳарбий бошлиқ ва амалдорларга катта-катта вилоятларни, яъни давлат ерларини текинга бўлиб берган. Машҳур вазир Низомулмулк даврида эса хазинанинг камбағаллашганлиги учун кўп ерлар шарти ер эгалиги Иқто тарзида ҳарбий бошлиқлар ва амалдорларга, уларга тўланадиган маош

эвазига бўлиб берила бошланган. Бу воқеа Низомулмулкнинг ер ислоҳоти деб аталган.

Шу ислоҳотдан кейин салжукийлар армияси таъминотга қараб ҳазинадан маош оладиган ва иқтодорлар рўйхатига тиркалган қисмларга бўлинган. Бу мулк салжукийлар давлатида аста-секинлик билан умрбодлик мулкка айланиб борган.

Салжукий султонлар ислом динининг ҳимоячилари бўлганлиги учун ҳам улар даврида вақф мулклари ривожланиб тегирмонлар, уйлар, мадраса ва бошқа диний муассасага вақф мулки тарзида ўтказилган. Вақф мулкларини васият қилувчи ёки бош қози – Қози-ал қуззот томонидан тайинладиган мутавалли бошқарган.

Давлат тузилишига келсак Салжукийлар давлати мутлоқий монархияга асосланган ўрта аср марказлашган (империя) давлати бўлиб, унинг бошлиғи султон бўлиб, у расман бу лавозимни араб халифалигининг ёрлиғи билан эгаллаган. Боғдод халифаси ўзини «амирал мўмин» - мусулмонлар амири ҳамда султони деб атаган бўлса-да, салжукийлар даврида халифаларнинг ҳокимияти нисбий – қўғирчоқ ҳисобланган.

Султон жуда кенг, амалда чекланмаган монарх ҳуқуқларига эга бўлиб, мансабдорлар устидан тушган шикоятларни ҳал қилган, ер бўлақларини бўлиб берган, ҳадя қилган, мансабдорлар ва қўшин бошлиқларини тайинлаган, муҳим давлат ишларини ҳал этишда кенгаш чақириб, саркарда ва қўмондонларнинг фикрларини олишга ҳаракат қилган. Тўғрулбек ҳар hafta 2 кун Хуросон подшоларининг қоидаларига мос ҳолда аҳолини ўзи қабул қилиб, низо ва жанжалларни шахсан ўзи ҳал этган.

Салжукийлар давлатининг энг юксалган даврида Боғдод халифаси султон Муҳаммад Тўғрулбекка «Малик ла-Машрик ва-л мағриб», яъни Шарқ ва Ғарбнинг подшоси ҳамда «Рукн-ад-Дин» - Дин суянчиғи унвонларини берган. Булар унинг ҳокимияти нақадар юксак бўлганлигини кўрсатади. Султоннинг вазири бўлиб, у бутун маъмурий аппаратга раҳбарлик қилган, султон вазирга ҳамда мусулмон руҳонийларга таяниб, мамлакатни бошқарган. Салжукийларнинг тарихида машҳур вазир Абу Али Ҳасан ибн Али ат Тусий (1017-1092) бўлиб, У Низом ал Мулк- яъни «давлатни қурувчи» деган фахрий унвонга эга эди. Низомулмулк Али Арслон ва Маликшоҳ даврида 20 йил вазирлик қилиб, ишни салжукийларда оддий амалдорликдан бошлаган ва шу даражага эришган. Салжукийларда Отабек мансаби ҳам бўлиб, у босиб олгав мамлакатлардаги вазирлик мансабига деярли тўғри келган.¹

Алп Арслон устидан отабекликка тайинланган Низомулмулкни махсус таукега кўра, «Илиқ» ва «Ота хўжа» деб улуғлашлари буюрилади. Илк атамаси эса, - ўғузлардаги фахрий унвонлари, «байғу» «сағун»га тенг бўлган. Шунинг учун, яъни отабеклик вазирликка тенглиги учун салжукийлар давлати парчаланиб, унинг бўлақлари отабеклик деб аталган.

¹ Агаджанов С.Г. Государство Сельджукидов и Средняя Азия в XI-XII вв. М., Наука. 1991 г.

Вазирнинг асосий вазифаси давлат аппаратида раҳбарлик қилиш бўлиб, унинг ҳузурида марказий ҳокимиятнинг олий органи девони – аъло бўлган. У бўлим ва девонлардан иборат эди. Давлат мирзахонаси девони иншо ва туғро, девони истефо – молия девони, контрол-назорат бўлими – девони ашраф, армия муассасаси – девони арз ал-джайни ва бошқалари бўлган. Вазир барча девонлар устидан бевосита раҳбарликни олиб борган, хазина устидан назорат қилган, ўзига бўйсунган маҳкамаларга мансабларни тайинлаш, бўшатиш, маош бериш, ташқи сиёсатни олиб бориш ишлари билан шуғулланган.

Вилоятларга валийлар тайинлаб, унинг ҳузурида ноиблари, солиқ йиғувчилар – омиллар, жамоат тартибини қўриқловчи шахна ва бошқа мансабдорлар бўлган.

Салжукийлар давлати вужудга келгандан кейин уруғ лашкарлари ўрнига доимий армия тузилган. Султон Санжар даврида армия ўғузларнинг ҳарбий одат ҳуқуқларига кўра тиклана бошланган. Бунга кўра армиянинг ўнг қанотини қайи, баёт қабилаларининг бекларбеги, чап қанотини эса баёнлар ва бенажак қабилаларининг бекларбеги бошқарган.

Шундай қилиб, иккита гуруҳ катта қабилалар – учуқлар ва кичик қабилалар бузуқлар деб аталиши одат бўлиб қолган. Бундан ташқари, салжукийлар армиясида манглай марказ, қўриқчи отряд қоровул, авангард ва соқчи – ёсол каби бўлинмалардан иборат бўлган.

Салжукийлар давлатидаги ҳуқуқ манбаларга келсак, шариат ҳуқуқи ва турк халқлари орасида тура- одат ҳуқуқлари амалга бўлган. Шунингдек, Салжукий султонларига ўттиз йил мобайнида вазирлик қилган Низомулмулк томонидан 1091 йилда ёзилган «Сиёсатнома» ёки «Сияр ул-мулк» (Подшолар турмуши) асари² ҳам мазкур давлатнинг бошқарилишининг асосий қоидаларини ҳамда ҳуқуқий масалаларини ўрганишда манба бўлиб хизмат қилиши мумкин. Китоб худди қиссадан ҳисса тарзида, яъни ҳикоят ва ундан чиқарилиши лозим бўлган хулосалар тарзида тузилган.

Қорахонийлар давлати ва ҳуқуқи.

Қорахонийлар давлати X асрнинг иккинчи ярмида ташкил топди. «Қорахонийлар» сўзи қарлуқларнинг исломни қабул қилган бошлиқларидан бири- Сатук Абдулкарим Қорахон унвонидан келиб чиққан. («Қора» сўзи қадимдан туркий халқларда буюклик ва улуғлик маъносида ишлатилган). Хон ҳокимияти маданиятли бўлса, қарлуқлар ёки чигиллар қабиласидан чиқмади, балки маданий тараққиётда орқароқда бўлган яғмолардан чиққан. Буни Сатук Абдулкарим Қорахоннинг яғмолар уруғидан бўлганлиги ҳам очиқ-ойдин исботлайди. “Мажмуайи ат таворий” (“Тарихнинг қисқартма тўплами”) асарининг муаллифи «яғмолар подшони бўғраҳон дейдилар» деб аниқ айтган фикрлари юқоридаги хулосаларни тўла тасдиқлайди. Маркази икки шаҳар: Қашқар ва Болосоғундан иборат бўлган янги давлатнинг биринчи подшоси “бўғраҳон” унвонини олганлиги тавсифлидур.

² Низомулмулк. Сиёсатнома ёки «Сияр-ул-мулк», Т., Адолат, 1997 й.

Қорахонийлар ҳукмронлиги даврида Мовроуннахрда бир қатор ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ўзгаришлар амалга оширилди. Бу ўзгаришлар ва тадбирлар сиёсий ва иқтисодий ҳаётнинг ҳамма соҳаларини ўз ичига қамраб олган эди. Улар нималардан иборат?

Биринчидан, сомонийлар ҳукмронлиги даврида вужудга келтирилган марказлаштирилган давлат бошқаруви тугатилди. Қорахонийлар марказлаштирилган давлат бошқаруви ўрнига мамлакатни удел тизими асосида бошқаришга ўтдилар.

Қашғардан тортиб Амударёгача бўлган ҳамма ерлар қорахонийлар хонадонинг шахсий мулки ҳисобланиб, унинг тепасида улуғ хон турган. У кўпинча Қашғарда, онда-сонда Болосоғунда бўлган. Қорахонийлар хонадонинг бошлиғи худди Эрондаги сингари «хонлар хони» (шаҳаншоҳ), «султонлар султони» номи билан юритилган. Манбаларда қорахонийлар хонадонининг бошлиғи – хонлар хони «томғачхон» ёки «тобғачхон» деб номланган. Турклар Хитой императорини ҳам шу ном билан атаганлар. Хонлар хони идора қилаётган қорахонийлар давлати бир неча бўлақларга, қисмларга – уделларга бўлинган. Бу уделларнинг тепасида қорахонийлар хонадонлари авлодлари вакилларида илоқхон унвонини олган аъзолар турарди.

Қорахонийлар ва салжукийлар тарихининг билимдони, XIII аср бошларида яшаган араб тарихчиси Ибн ал Асир 1043-144 йилларга алоқадор қимматли мисолларни келтиради. Бу даврда қорахонийлар давлатини бошқарган томғачхон Шарафуддавла ўзига қарашли вилоятларни ҳаммасини ака-укалари, ўғиллари ва қариндош-уруғларига бўлиб берган. Жумладан, укаси Бўғраҳонга Торозни, Исфижобни, амакиси Тўғонхонга Фарғонанинг ҳаммасини берган. Ўзига эса фақат Қашғар билан Болосоғунни қолдирган холос.

Марказий хонлар хони билан илоқхонлар ўртасида алоқа мустаҳкам бўлмаган. Илоқхонлар бир-бирлари билан доимо душманлик кайфиятида яшаганлар ва ҳар бири ўзича мустақил бўлишга интилган.

Ҳоқон ҳузурида Илоқхонлар вазирлик, сарой бошқарувчиси, хос хожиблик мансаби, амалдорлар, хизматчилар, яъни тапуғчилар томонидан қуршаб олинган (сарой қоровуллари, қапуғ - эшик деб аталган). Ҳазиначилик мансаби ҳам бўлиб, бу агначи (агна – мол-мулк деган маънони билдирган). Мамлакатни бошқаришда вазирнинг мавқеи кучли бўлган. Рамзий маънода вазир «Отбоқарга» халқ эса Сарой эшиги олдида турган эгарланган отга тенглаштирилган. Қорахонийлар давлатининг ижтимоий-сиёсий тузумини ўрганишда, мансаблар, уларнинг аҳамиятини тушунишда Сотуқ Бугрохон томонидан Хос Хожиб мансабига тайинланган Юсуф Болосоғунийнинг «Қутадғу билиг» асари катта аҳамият касб этади. «Мамлакат ишига нафи энг тегадиган тоифа уч хилдир, - деб ёзади у, - биринчи билимли донишманд кишилар, турли касб эглари; иккинчиси – ботир, шерюрак – улар бўри ёвга қарши кураш пайтида асқотади; ниҳоят учинчи гуруҳини сўзамол котиб

ташкил этади».¹

Мазкур асарда подшоларга (элиг) элчилар, вазирлик, котиблик, ҳарбий бошлиқ, бек бўлиш учун қандай талаблар қўйилиши, уларнинг яхши хислатлари ва унинг аҳамияти тўғрисида батафсил фикр юритилган. Шунинг учун мазкур китобни туркий халқларда давлат лавозимларида ишлайдиган кишилар учун тарбиявий қўлланма тарзида ёзилган, деб ҳисоблаш мумкин.

Қорахонийлар давлатида кўчманчи халқ элчилар (эл бошлиғи маъносида) томонидан бошқарилган бўлиб, бундай лавозимда нуфузли беклар турган. Бек ҳоқонга бўйсуниб, унинг ваколат доираси одат ҳуқуқлари – турада белгилаб қўйилган. Беклар жамоат тартибини қўриқлаш, суд ҳукмларининг ижросини таъминлаш, одат ҳуқуқларининг бажарилиши, давлат чегараларининг қўриқланишини назорат қилган. Бир неча беклар устидан беклар беги тайинланган (ёки улуғ бек, буюк бек). Беклар беги катта қўшинга қўмондонлик қилиб, хон кенгашида қатнашган. Шунини айтиш керакки, беклар ҳокимияти қанча кучли бўлмасин, хонлар олдида тиз чўкиб, ерни ўпганлар, бу худди Ғарбий Европадаги вассаллик рамзига ўхшайди.

Ижтимоий қорахонийлар даврида жамиятнинг ижтимоий бўғинлари қуйидаги шакл ва кўринишга эга бўлган:

- эликхон-ҳоқон-ул-ҳоқондан кейинги поғонада турувчи шахс. У ҳоқон хонадонига мансуб бўлиб, вилоятнинг мулк соҳиби ҳисобланган;
- иқтидорлар – қорахонийлар давлатининг таянч қатлами, асосий ҳарбий ҳаракатларни амалга оширувчи жанговор бўлинмалар вакиллари. Улар ўз мартабаларига кўра бир-бирларидан фарқ қилганлар;
- ислом динининг пешволари- имомлар, Саййидлар шайхлар, садрлар. Қорахоний- ҳукмдорлар мусулмон раҳбарлари билан яхши муносабатда бўлганлар. Диний мансаб соҳибларининг мавқеи бениҳоя катта бўлган;
- ҳокимлар, раислар, мухтасиблар ва ҳақозо.

Бундай шахслар сомонийлар давридаги сингари қорахонийлар даврида ўз мавқеларини мустаҳкам сақлай олган ижтимоий қатламдир;

- тариқчилар – зироаткорларнинг туркча номи, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан таъминловчи асосий ижтимоий қатлам саналади;
- ҳунармандлар турли хилдаги хўжалик аҳамиятига молик ашё, асбоб – анжомлар ясовчи, тайёрловчи меҳнаткаш қатлам;
- савдогарлар – савдо-сотик билан машғул бўлган шаҳар аҳли;
- кўчманчилар – чорвадорлар, яъни чорва маҳсулотлари етиштирувчи асосий қатлам.

Қорахонийларда оддий халқ «будун» дейилган. Солиқ тўловчи аҳоли райият деб аталган. Қабила бошлиқлари бек дейилган. Савдогарлар сарт деб аталган. Қорахонийлар давлатида ҳунармандчилик шунингдек зироат ва чорвачилик маҳсулотларини қайта ишловчи соҳалар тараққий этган.

Шахсан озод чорвадор халқ хонлар ва бекларга тегишли яйлаларда ўзларининг молларини боққанлари учун, ўтга солиқ-мара- закот, мол берган.

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. Кутаду билиг. Т., Юлдузча, 1990 й

Юсуф Болосоғуний ўз асарида бек бўлиш учун юксак сифатлар бўлишини талаб қилади: «Бек – доно, ботир, шерюрак бўлиши лозим. Унинг билимли, заковатли, мулоҳазали бўлиши тақозо этилади. Очiq юзлилик бекнинг яхши фазилатларидан биридир». Албатта бек ким ва қандай бўлмасин, у халқ бор бўлгани учун бекдир. Шунинг учун ҳам олим бек ҳокимиятида халқнинг ўрнига юксак баҳо беради. «Оддий аҳоли «аратлар» бекларнинг қанот ва парлари бўлиб, уларсин қуш каби уча олмас эдилар. Қайси бек хушёр бўлса, элини мустаҳкамлайди, ёв бўйнини янчиб унинг устига балолар ёғдиради, қайси бек элида тўғри (одил) сиёсат юргизса. Элини яшнатади, унинг кунларини ёритади. Мана шу икки нарса тугал бўлса, эл ҳам мангу тураверади». Қорахонийлар давлатида аратлар – оддий халқ учга: бойларга, ўрта ҳолларга ва чиғайлар – йўқсиларга бўлинган. Бундан ташқари, кишилар «кул каби эр», «кулсик эр», «кулсик киши» каби номлар билан аталган қарамликка тушиб қолагн кишилар ҳам мавжуд. Шахсан озод чорвадор халқ хонлар ва бекларга тегишли яйловларда ўзларининг молларини боққанлари учун давлатга солиқ – маран ва закот, мол берган.

Хоразмшоҳлар давлати ва ҳукуқи. (XI-XIII асрлар).

Хоразм воҳасининг тарихий тақдири жуда бой веқаларга эга бўлиб, бу ерда Амударёнинг қуйи оқими ва унга ёндош бўлган ҳудудда қадим замонлардаёқ деҳқончилик маданияти ривожланган эди. Милоддан аввалги II минггинчи йиллар ўрталаридаёқ суғориш шаҳобчалари қурила бошланган. Милоддан аввалги бир минггинчи йилларга келиб, Хоразм Ўрта Осиё ва Эроннинг иқтисоди ва маданияти энг ривож топган маркази бўлиб қолди.

Хоразмшоҳлар номи билан аталувчи ҳукмдорлар сулоласининг тарихи эраизмнинг биринчи асарларидан бошланиб, 712 йили Хоразмни араблар томонидан босиб олинганидан кейин ҳам мўғуллар истилосига қадар давом этди.

Араб халифалиги таркибида Хоразм қадимий маданият маркази сифатидаги аҳамиятини йўқотмади. Маданий анъаналарнинг узвийлиги шундаки Муҳаммад ибн ал-Хоразми, Абу-Райхон ал-Бируни, каби бир қанча буюк олимлар Хоразмдан етишиб чиққанлар.

X-XI асрларда ҳам Хоразм маданият маркази сифатида аҳамиятини сақлаб қолди. XI аср бошларида Ғазнавийлар томонидан босиб олинishi оқибатида Ўрта Осиёда ўз даврининг етук давлат аҳамиятини йўқотди. XI аср охирларида хоразм Салжуқий давлати таркибида ривожланиб борди. Хоразмда Ануштегинлар сулоласи ҳокимиятни эгаллаганидан кейин Хоразм шоҳларининг тўртинчи сулоласи ҳукмронлиги (1097-1231 йиллар) даври бошланди. Бу сулоланинг асосчиси Ануштегин Мурғаб дарёсини Шарқий томонида жойланган Гурчистонда ёшлигида кул бўлган. Салжуқий амирларидан бири уни сотиб олиб султон саройига тортиқ қилган у Султон Малик-шаҳ саройида тошдорлик вазифасини бажарган. Хизмат эвазига у шихна унвони билан Хоразм мутасаррифи, сўнгра ҳокими (вали) этиб тайинланади ва шу тариқа Ануштегинлар сулоласига асос солади.

Салжукийлар султони Санжар Ануштегиннинг ўғли Қутбидин Муҳаммад (1097-1127 йй) ҳукмронлик қилган.

Хоразмшоҳ лақаби билан муқта этиб тайинланиб, шу даврдан бу вилоят ҳукмдорлари Хоразмшоҳлар деб атала бошланди. Хоразмшоҳларнинг ҳокимияти уларнинг қўллаб-қувватланишига қараб кучли ёки марказлашган бўлган. Айрим феодалларнинг ўзбошимчалигига қарши курашда ҳунармандчилик ва товар-пул муносабатлари ривожланган шаҳар аҳолисини қўллаб қувватлашига таянган Хоразм давлатида хонлар (шоҳлар)нинг сайланиши тартиби умумий қоида ҳисобланса ҳам, мўғуллар босқинчилиги арафасида Хоразмшоҳлар ҳаёт вақтларидаёқ ҳокимиятни ўз ворисига ўтишини таъминлай олганлар.

Хоразмшоҳлар давлатида марказий бошқариш аппарати ал-мажлис ал-фаҳри деб аталиб, уни олий даражадаги мансабдор вазир бошқарган. Вазир давлат бошлиғининг биринчи даражадаги маслаҳатчиси бўлиб, фақат унинг олдида ҳисобот бериб турган. Вазир расмий тантаналарда, давлатлараро муносабатларда, шоҳ вассалари билан муомалада унинг номидан ҳаракат қилган. Умумий тартиб-қоидаларга риоя қилинишини назорат қилган. Давлат арбоблари, вилоят ҳокимлари, ҳарбий бошлиқлар бевосита вазирга бўйсунганлар. Вазир девон мансабдорлари (асхаб-ул-давовин) бошлиғи ҳам эди. Уларга нафақа (арзак), иш ҳақи (мавожиб) тўлаш, солиқ бошқармасини, давлат ҳазинасини назорат қилиш ҳам унинг вазифаси ҳисобланган.

Вазирлик мансаби давлатда жуда катта эҳтиром билан ҳурмат қилинган. Чунки мамлакатнинг моддий аҳволи, аҳолининг тартиб-интизомга риоя этиши, амалдорларнинг ҳаққоний хизмат қилиши, қолаверса давлат бошлиғининг сиёсий ва маънавий мавқеи ана шу вазирнинг ишбилармонлиги, мамлакатни бошқариш қоидаларини билиши ва унга амал қилиши, ҳаёт тажрибасига эга бўлиши билан боғлиқ эди. Шунинг учун ҳам Хоразмшоҳлар билимдон. Шариат қоидаларини яхши биладиган, катта ҳаёт тажрибасига эга бўлган, садоқат билан хизмат қилаоладиган шахсларнинг вазирлик мансабига тайинланганлар.

Вазирларнинг садр, дастур ёки хожаъи бузруг унвонлари бўлиб, улар мансабининг белгиси сиёҳдон (давлат) ва маҳсус матодан тўқилган салла эди.

Вазирлик мансабига одатда аждодлари мансабдор бўлган араб ёки форс миллатига мансуб бўлган шахс тайинланган. Туркий халқ вакиллари бу мансабга тайинланмаган. Вазир араб ёки форс тилини билиши, маъмуий ишларга қобилиятли бўлиши, сарой ахлоқ-одоб қоидаларини билиши зарур эди. Вазирлар қабул пайтида шоҳнинг ўнг томонига қўйилган маҳсус курсида ўтирган. Хоразмшоҳлар давлатида вазир мансаби биринчи марта султон Отсиз даврида жорий этилган. Хоразмшоҳлар давлати тарихида ўз вазифасини виждонан бажарган, мамлакатда садоқат билан хизмат қилган ва тарихда яхши ном қолдирган вазирлар кўп бўлиб, улардан энг машҳури султон Такаш ҳукмронлиги даврида вазирлик қилган Низом-ал-мулк Шамс-ад-дин Масъуд ибн Али ад-Харавий эди. Унинг даврида Марв, Урганч каби

шаҳарларда мачит, мадраса ва қўлёзмалар сақланадиган жой қурдирганлиги тарихда маълум.

Мўғуллар босқинчилиги арафасида шоҳ Аловуд-дин Муҳаммад вазирлик мансабини бекор қилиб, унинг ўрнига олти вакилдорлардан иборат кенгаш тузган эди. Бу Хоразмшоҳлар даврининг охирларида тузилган давлат кенгаши бўлиб, муҳокама этилган ҳар бир масала яқдиллик билан қабул қилиниши ва қарорда кенгаш аъзолари ҳаммасининг имзоси бўлиши керак эди.

Вакилдорлар Давлат кенгаши тузилишига сабаб кўчманчи мўғуллар хужуми хавфининг кучайганлигида эди. Лекин мўғуллар хужуми хавфига қарши вакиллар кенгаши бирорта жиддий қарор қабул қилганлиги ёки чоратадбир ишлаб чиққанлиги ҳақида маълумотлар йўқ.

Мамлакатдаги олий мансаблардан яна бири- бу вилоятлар ва ноҳиялар вазирлари эди. Бу мансаб фақат Хоразмшоҳлар давлатида бўлган. Бундай вазирлар одатда сиёсий жиҳатдан муҳим ҳисобланган вилоятларга, шаҳарларга ва ноҳияларга тайинланиб, улар шоҳнинг махсус топшириқларини бажарганлар. Охириги Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангуберди ҳа бир шаҳарга вазир тайинлангани тарихдан маълум.

Хоразмшоҳлар давлати марказий бошқариш аппаратида сиёсий аҳамияти жиҳатидан учинчи ўринда турадиган мансаб-буюк ҳожиб мансаби эди. Одатда бу мансабга турк уруғ-қabila задогонлари вакилларидан тайинланган. Ҳожиблар шоҳнинг шахсий хизматида бўлиб, сарой тантаналари тартибини назорат қилишган, шахсан шоҳга алоқадор масалалар юзасидан унга ахборот бериб турган, унинг махсус топшириқларини бажарган ва унга доимий ҳамроҳлик қилган. Шоҳ ихтиёридаги махсус топшириқларни бажарувчи ҳожиблар устидан назорат ишларини амалга ошириш котиб-ал-кабир (буюк ҳожиб)га юклатилган. Масалан, Хоразм шоҳларидан Низом-ал-Мупини ўзбошимчалиги, хазина мулкани талон-тарож қилаётганини текшириш ва аниқлаш учун юборган. Ҳожиб Эрбоз вазирот девони дафтарларини, мол-мулк рўйхатини (жароидни), архивни (махзан), котибларни ва моддий тассарруфининг фаолиятини текшириш ваколатини олган эди.

Султон Жалолиддин Мангуберди Ҳожиб-ал-хосс Хонбердини кўзғолончилар бошлиғи Бандар, Ҳожиб ал-хоса Бадриддин Тутакчи Султон Жалолиддин номидан исмоилийлар билан музокаралар олиб бориш учун юборган. Хоразм давлатида Ҳожиблар султон-шоҳларнинг махсус топшириқларини бажарган ва ҳаттоки унинг номидан қўшни давлатлар ҳукмдорлари билан музокаралар олиб борган ҳамда элчилик вазифасини ўтаган. Ҳаттоки халифа мунтақсир элчисини қабул қилган.

Юқорида кўриб ўтилган давлатнинг асосий амалдорларидан ташқари шоҳ саройида турли майда вазифаларни бажарувчи мансабдорлар ҳам бўлган:

Устоздир – шоҳ саройидаги барча хўжалик юмушларига бошчилик қилган. Отхона, нонвойхона, ошхона ва сарой югурдаклари унинг ихтиёрида

эди. Устоздир сарой сарфиёт хизматларига ҳақ тўлаш учун хазина ҳисобидан харажат қила олар эди.

Кейинги сарой мансабдорлари қаторига Амир-охур- шохнинг отбоқари, амир-шикор-овчилик ишларини ташкил қилувчи, тошдор –шохнинг шахсий ҳаммомини бошқарувчи, таробдор шохни шахсий мирзаси, амир-ал-алам-туғдор ва бошқа амалдорлар ҳам мавжуд эди.

Хоразмшоҳлар қўшини ўз замонаси учун ғоятда кучли ҳисобланар ва ўз даврининг энг яхши қуроли билан жиҳозланган эди. Бу қўшинларда одатдаги қуроолардан ташқари қамал машиналари ҳам бўлган. Булар орасида ҳаракатчан минорлар, таранлар, хужум нарвонлари ажралиб турган. З.М.Буниётов булар Такаш ёрлиғига кўра «оловдан даҳшатлироқ, шамолдан кўра тезроқ» дейди. Хоразм яхши тайёргарлик кўрган доимий армияга эга эди. Доимий армия асосан турклардан тузилган бўлиб, қўшин бўлинмалар қабилачилик асосида тузилган эди. 1195 йилги ҳарбий реестрга кўра Хоразмшоҳлар 170 мингдан зиёд доимий армияга эга эди. Баъзи тарихий маълумотларда Хоразмда 400 мингли армия борлиги қайд этилган. Хоразмшоҳларнинг шунингдек куллардан тузилган шахсий гвардияси (харас) ҳам бор эди. Харас кўпроқ савдо қарвонларини кузатиб борган. Қўшинларнинг бош бошқармаси девон-алжойиш бўлиб, уни шох тайинлайдиган соҳиб – ал-жойиш (девон)- моҳиб девон ал-ард бошқарган. Баъзи манбаларда умум ҳарбий бошқарув органи диван-и арз дар жумлаи-мамолик деб аталади. (Рашид-ад-дин Вад-вад тўпламида).

Девон-ал-жойиш ҳарбийларга берилган икта ишларини, ҳамма унвондаги ҳарбийларга маош ва бошқа тўловларни, қўшинларни ва уларнинг қурооланиши рўйхатга олиш, ҳамма жангчиларга маошни (арзақ) ўз вақтида тўланишини, уларнинг барча зарур анжомлар билан таъминланишини текшириб турган. Буюк вилоятларда маҳаллий ҳарбий бошқармалар ҳам тузилган.. Хоразмшоҳлар армиясидаги энг муҳим мансаблардан иккинчиси ҳарбий назоратчи-назир-ал эди. У ҳам соҳиб-ал-дивон ал-жойиш назорати остида иш олиб борар эди.

Армия қўмондонлари қайд ёки муқаддам деб аталиб, энг иш билармон, эпчил амирлар (лашкарбошилар) бу мансабга тайинланган. Баъзи ҳолларда вилоят ҳокимлари айна бир вақтнинг ўзида маҳаллий қўшинларга ҳам қўмондонлик қилган. Вилоят қўшинлари қўмондони ҳам соҳиб-ал-жойиш унвонига эга эди. Янги вилоятларни босиб олгандан сўнг, шу ҳудуд ерлари амирларга икта тарзида инъом қилинган ва энг катта хизмат кўрсатган амирларга амир-ул-умаро унвони берилиб, шу ҳудудига амирлар оқсоқоли этиб тайинланган. 10 мингача отлиқ аскарлар қўмондони молик деб аталган. Уларнинг баъзиларига жангда жонбозлик кўрсатгани учун хон унвони берилар эди. Хоразмшоҳлар армиясида алоқачилар, разведкачилар бўлиб, уларни гўвушлар ва жосузлар деб аташган. Жосузлар ғанимнинг қўшинлаври ҳолати, унинг ҳаракати ва мақсадлари ҳақида маълумотлар тўпланганлар.

Армияда диний ишларга қози-йи-хашам ёки қози-ал-аскар раҳбарлик

қилган.

Хоразм қўшинлари яхши қуролланган бўлиб, одатдаги қилич, найза, камон каби қуроллардан ташқари манжалиқ (катапульт) тош отар каби хужумда ишлатиладиган нарвонлари, тўсинлардан ҳам кенг фойдаланганлар.

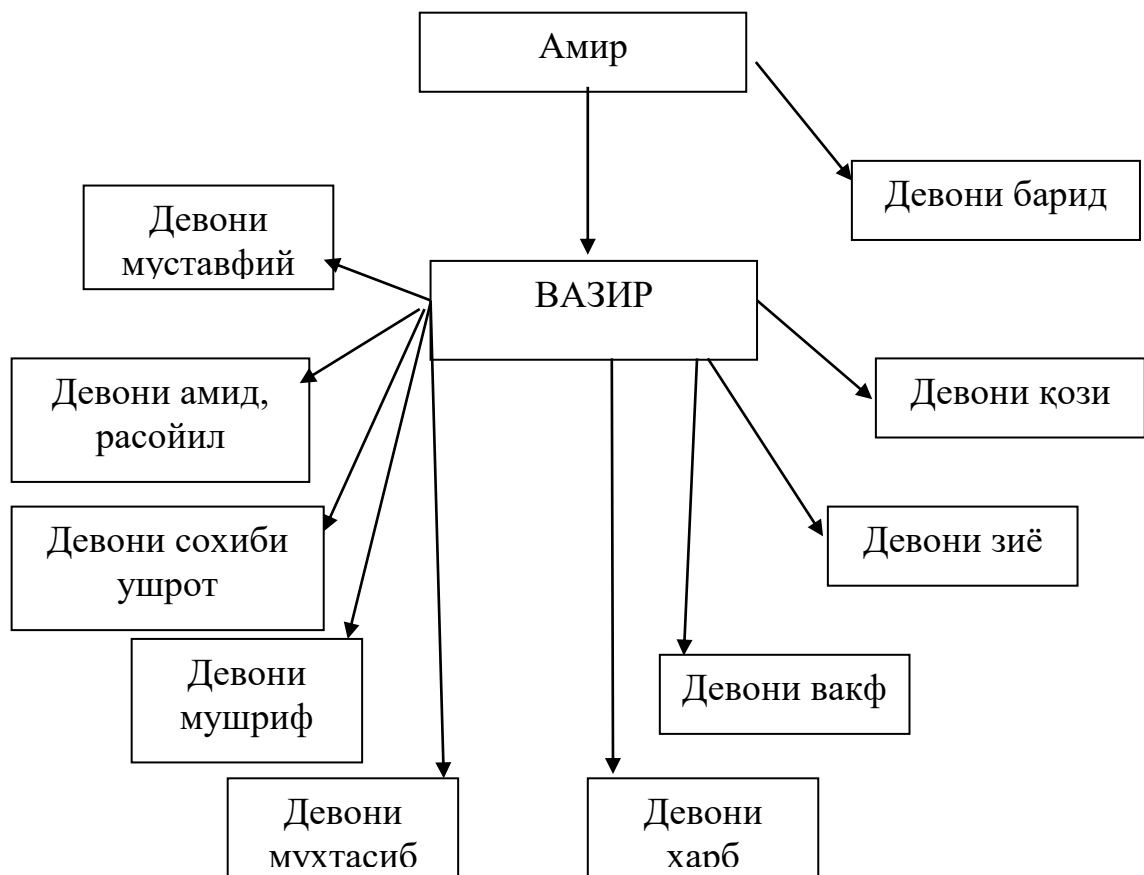
Хоразмшоҳлар истеҳкомлар ва қатъалар қуришга катта эътибор берганлар. Хоразмда ҳар томонлама баланд ва мустаҳкам қурилган Илал, Хўрондиз, Қоҳри, Ардахн каби қалъалар бўлганлиги ҳақида тарихий маълумотлар сақланиб қолган. Қалъалардаги жангчиларга мустаҳфизлар қўмондонлик қилган.

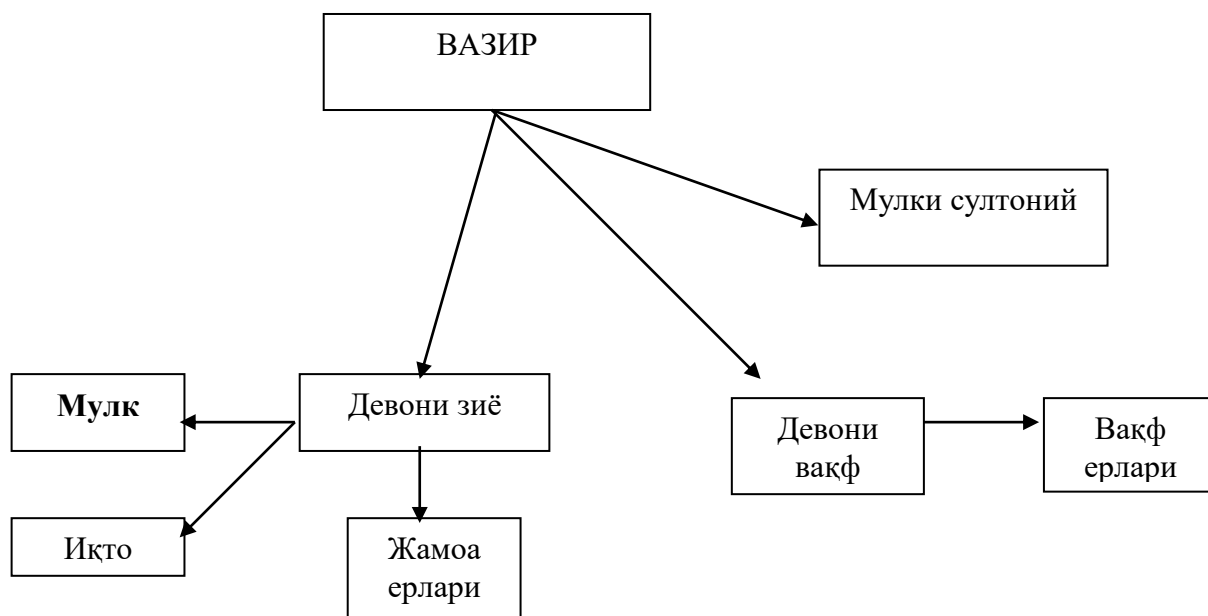
Хоразмшоҳлар давлатида полиция ва жазолаш вазифаларини махсус отрядларга раҳбарлик қилувчи шихналар бажарган. Бу мансабга асосан турк ҳарбий бошлиқлари – амир этиб тайинланган. Шихна ҳокимият учун хавфли бўлган ҳамма ишларни назорат қилган. Ҳар бир босиб олинган вилоят ва ноҳияларга зудлик билан шихналар тайинланган.

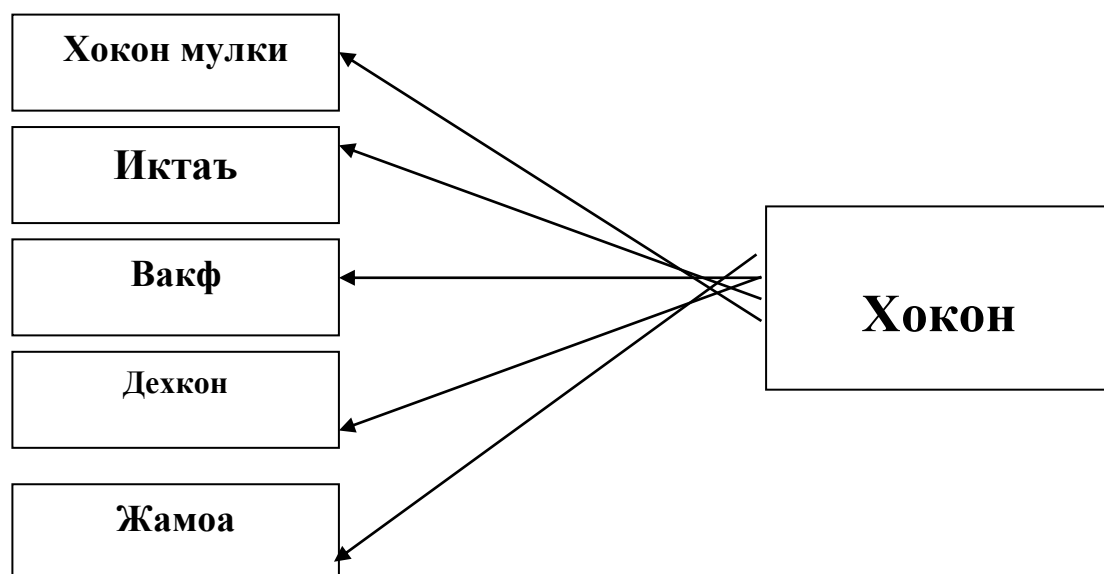
Хоразмшоҳлар давлатида қўшинларнинг ташкилий тузилиши, хужум ёки мудофасида қўлланиладиган ҳарбий ҳаракатлар тузуги араб қўшинлари тузилишидан олиган бўлиб, илғор-ўнг қаноат марказ- чап қаноат арьергард ва засада (хофия) қисмлардан иборат эди.

Ҳарбий ҳаракат ёки уруш эълон қилишдан олдин йирик қўмондонлар, уламолар, факиҳлар, мунажжимлар иштирокида кенгаш ўтказилар ва шу кенгашда ишлаб чиқилган режа асосида ҳарбий ҳаракат бошланар эди.

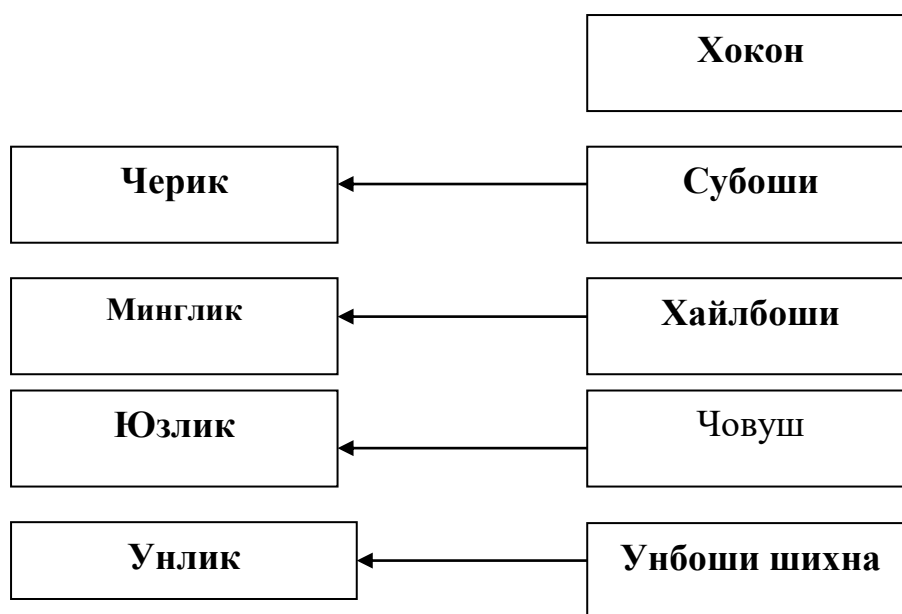
Хоразмшоҳлар давлатида XIII асрнинг бошларида мўғулларнинг Ўрта Осиёга истилоси (боқинчилиги) бошланиши арафасида Хоразмшоҳларни Ануштегинлар сулоласининг сўнгги ҳукмдори Ала-ад-дин Муҳаммад даврида ички сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий зиддиятлари, ўзаро низолар кучайиб кетди. Бундай вазиятдан усталик билан фойдаланган Чингизхон бошчилигидаги мўғуллар Хоразмни забт этишга муваффақ бўлган.

Сомонийлар давлати бошқарув тизими

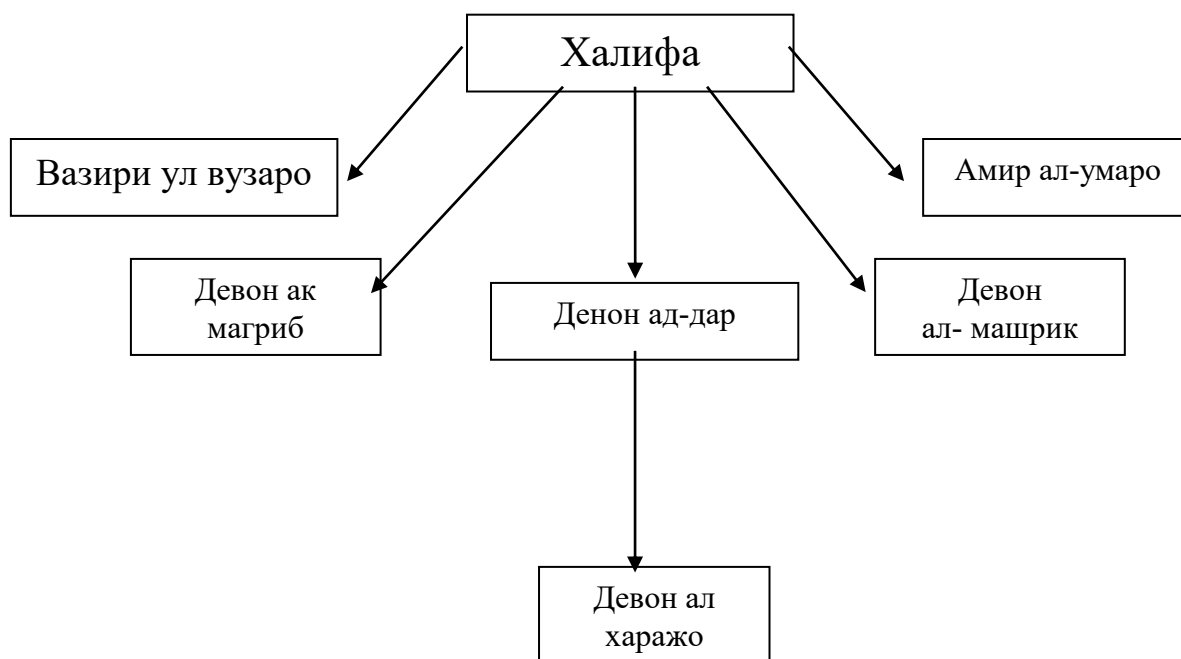
Сомонийлар давлатида мулкчилик турлари

Қорахонийлар давлатида мулкчилик

Қорахонийлар харбий тизими

Араб халифалиги давлат бошқаруви

(1 чизма)

ТЕСТ САВОЛЛАРИ

1. Араб халифалиги даврида қайси ерлар диндорларга тегишли эди
 А) Макка худуди С) Мовароуннаҳр
 В) пайғамбар Муҳаммад (С.А.В.) юрти
 D)

2. Араб халифалигида жамиятнинг ҳуқуқий ҳолати нимага боғлиқ бўлмаган?
 А) ер майдонига С) у ёки бу табақага киришига қараб
 В) исломни қабул қилишга
 D) ҳеч нарсага боғлиқ бўлмаган

3. Руҳонийлар қайси солиқ турини тўлашдан озод этилганлар?
 А) хирож, закот С) жузья, закот
 В) хирож, жузья D) ҳамма солиқлардан озод этилган

4. Саидлар кимлар бўлган?
 А) амалдорлар В) руҳонийлар
 С) Муҳаммад пайғамбарнинг илоҳий ёки ҳақиқий авлодлари
 D) қарам деҳқонлар

5. Араб халифалиги бошқарув шакли бўйича ... эди
 А) республика С) конституцион монархия
 В) Монархия D) теократик монархия

6. Араб халифалигида (давлат бошлиғи) ҳукмдор қандай номда аталган?
 А) Хон С) Подшоҳ
 В) Амир D) халифа

7. Теократия нимани ифодалаган?
 А) Конституцион монархияни
 Б) мутлоқ монархияни
 С) исломдаги оқимлардан бирини
 D) «Худо ва давлат бир қўлда» деган маънони.

8. Самонийлар даврида қайси девон фақат амирга бўйсунган ва ҳеч қандай бўлим (филиал)га эга бўлмаган?
 А) амид-ул-мулк С) соҳиб-уш-мурат
 В) соҳиб-ул-барид D) мустауфи

9. Қорахонийлар нечанчи йилда Мовароуннахрга қайтиб келиб ўзининг мутлақ ҳокимиятини ўрнатди

- A) 993 йилда C) 999 йилда
B) 992 йилда D) 991 йилда

10. Самонийлар давлатининг кирим-чиқим харжлари билан шуғулланувчи молиявий орган қайси девон билан тартибга солинган

- A) Девони иншо C) Девони мустауфи
B) девони вазир D) девони амид-ул-мулк

11. Хоразмшоҳлар давлатига қачон асос солинди?

- A) X аср бошида C) XIII аср охирида
B) XII аср биринчи ярмида D) XI аср ўртасида

12. Мовароуннахрда қайси династия биринчи марказлашган давлатни барпо қилган?

- A) Салжуқийлар C) Ғазнавийлар
B) Қорахонийлар D) Сомонийлар

13. Хасрда Ўрта Осиёда ер эгалигининг алоҳида характерларидан бири?

- A) ер эгалари катта хўжаликларни бошқарганлар
B) ер эгалари озод бўлмаган кишилар меҳнати билан ўз ерларини қайта ишлаганлар
C) катта ер эгалари ўз ерларини майда участкаларга бўлиб, уларни деҳқонларга ижарага беришган
D) ер эгалари катта хўжаликларни бошқарганлар ва озод бўлмаган кишилар меҳнати билан ерларини қайта ишлаганлар

14. Қуйидаги кўрсатилган қайси давлатларда фаолият кўрсатган олимлар жаҳон маданияти ривожланишига бебаҳо хазина қўшганлар?

- A) Сомонийлар даврида
B) Қорахонийлар даврида
C) Ғазнавийлар даврида
D) Салжуқийлар даврида

15. Маҳмуд Ғазнавий нечанчи йилда Хоразмни босиб олди?

- A) 1010 й. C) 998 й.
B) 1017 й. D) 1021 й.

16. Қандай лавозимга амир одатда қуйидаги уч оила вакиллари билан бирини тайинлаган. Бу уч оила қуйидагилар: Жейхони, Баламий ва Утаби

- A) почта бошлиғи C) вазирлик

В) қозилик Д) мухтасиб

17. Салжукийлар даврида молиявий орган қандай аталган

А) девони иншо С) девони арз ал-жайш
В) девони истифо Д) девони шираф

18. Қорахонийлар даврида, худудий бўлимларга ким бошчилик қилган?

А) қорахон С) доруға
В) раис Д) илек-хон

19. Мол ва кўчмас мулкдан олинадиган солиқ нима деб аталган?

А) Хирож С) жизья
В) закот Д) танобана

20. IX-XII асрлардаги кўчманчи аҳоли учун одил судлов манбаси бўлиб қайси манба хизмат қилди?

А) одат ҳуқуқи
В) Шариат
С) Чингизхон Ёсоти
Д) Шариат ва Чингизхон Ёсоти

21. Сомонийлар давлатининг пойтахти қайси шаҳар бўлган?

А) Самарқанд В) Хива
С) Бухоро Д) Хутталон

22. Сомонийлар давлатида отлик аскарлар бошлиғи қандай номланган? (Улар энг қобилиятли ва хизмат кўрсатган ғуломлардан тайинланганлар?)

А) Ҳоил-боши С) ҳоким
В) ҳожиби бузруг Д) раис мил.ав. VI асрдан IV асргача

23. Хоразмшоҳлар давлатида қайси солиқ анчагина оғир ҳисобланган ва йилида уч бор ундирилган?

А) жузья С) хирож
В) зобитона Д) танобона

24. Қайси асрга келиб «деҳқон» сўзи ўз маъносини ўзгартирди?

А) X аср С) XI аср
В) XIII аср Д) XII аср

25. Шариатнинг ривожланиши учун биринчи навбатда нима характерли?

А) Мусулмон ҳуқуқи
В) мусулмонларнинг Оллоҳга бўлган муносабатларидаги бурчлари

- C) Чидам ва сабр-тоқатли бўлиш
- D) иймон ва намоз

26. Шариатнинг асосий манбаси -

- A) Қуръон
- B) Сунна
- C) қиёс
- D) ижмо

27. Тафсир нима?

- A) фақатгина Суннани шарҳлаш (изоҳлаш) усули
- B) фақатгина Қуръон ва Суннани шарҳлаш усули
- C) фақатгина Қуръонни шарҳлаш усули
- D) у ҳадисларни шарҳлаш

28. Қачон ва қаерда мусулмон ҳуқуқи пайдо бўлди?

- A) VII аср. Ҳиндистонда
- B) VII аср. Арабистон ярим оролида
- C) VI аср. Арабистон ярим оролида
- D) VII аср, Ироқда

29. Қуръон неча суръа ва оятдан иборат?

- A) 114 суръа ва 6666 оят
- B) 116 суръа ва 6219 оят
- C) 114 суръа ва 2229 оят
- D) 114 сура ва 6229 оят

30. Сунна нима?

- A) Муҳаммад (С.А.В.)нинг айтган сўзлари ва амаллари
- B) Илоҳий тортиқ
- C) Ҳақиқатга олиб боровчи йўл
- D) Оллоҳнинг калималари

31. Шариат ёки мусулмон ҳуқуқи «шар» сўзидан келиб чиқиб, бу сўз қуйидаги қайси маънони англатади.

- A) қонун
- C) ахлоқ
- B) кодекс
- D) ҳолат
- E) А ва С

32. Шариат бўйича фуқаролик ҳуқуқи қандай номланган?

- A) илми фикҳ
- C) макруҳ
- B) айибона
- D) ҳидоя-фил-фуру
- E) ақоид

33. Жисмоний шахслар томонидан бажариладиган қонуний фуқаровий-ҳуқуқий ҳаракатлар нима дейилган?

- A) ҳаром C) ҳалол
B) мустаҳаб D) жиоз E) макруҳ

34. Шариат бўйича куёвнинг никоҳ ёши неча ёш билан белгиланган?

- A) 10 ёш C) 18 ёш
B) 21 ёш D) 16 ёш E) 12 ёш

35. Никоҳ тузиш учун нечта гувоҳ талаб қилинган?

- A) 1 аёл C) 2та аёл
B) 2та эркак D) 1 эркак ва 2 аёл E) B ва D

36. Ижмо - бу ...

- A) илоҳий ёзув
B) нуфузли ҳуқуқшуносларнинг қарорлари
C) ривоятлар тўплами
D) диний эътиборли одамларнинг ҳукмлари
E) A ва C

37. «Суюрғол» нима?

- A) меросий мулк ва ер эгалигини бошқариш
B) мол солиғи
C) мажбурият
D) ҳарбий мажбурият

38. Зобитона – бу ...

- A) боғ ва полизлардан олинадиган солиқ
B) ҳарбий солиқ
C) лавозимли шахслар ва ҳарбийлар учун олинадиган солиқ
D) ҳукмдор ёки (давлат) фойдасига олинадиган солиқ
E) тўғри жавоб йўқ

39. XVII асрда «қушбеги» лавозими ...

- A) ахлоқ-одобни назорат қилувчи
B) олим-қонуншунос
C) тун соқчилари бошлиғи
D) пойтахт бошлиғи, маъмурий ва хўжалик ишларини бошқарган
E) тўғри жавоб йўқ

40. Аълам – бу ...

- A) олим – қонуншунос
B) тартибни сақловчи
C) тун соқчилари бошлиғи
D) ҳарбий судья (қўшин судьяси)

Е) тўғри жавоб йўқ

41. Қайси аҳоли орасида, шариат қонунлари билан бирга одат ҳуқуқи амалда бўлган?

- А) ўтроқ
- В) кўчманчи
- С) ярим кўчманчи
- Д) В ва С
- Е) барча жавоблар тўғри

42. «Танобона» нима?

- А) мансабдор шахс
- В) солиқ тури
- С) пул бирлиги
- Д) рағбатлантириш

43. Корахонийлар давлатида кимлар «сарт»лар деб юритилган?

- А) савдогарлар
- В) хунармандлар
- С) кулоллар
- Д) темирчилар

44. Темурийлар давлатида «Хирож» миқдорини ким томонидан белгиланган?

- А) додхох
- В) садри аъзам
- С) колақчи
- Д) мухассил

45. Темурийлар давлатининг асосий ҳуқуқ манбалари...

- А) урф-одат, шариат, «Т.Т.»
- В) Қуръони карим, мусулмон ҳуқуқи, «Ясо қонунлари»
- С) Қуръони карим, Т.Т., ва тўралар
- Д) Темур тузуклари., Ясо қонунлари ва урф одатлар

46. Темурийлар давлатида фавқулотдда ҳолатлар йиғиладиган солиқ қайси?

- А) авторизот
- В) миробона
- С) бегор
- Д) дориғона

47. Ғазнавийлар давлати шаклига кўра қандай давлат эди?

- А) монархия

- B) деспотия
- C) республика
- D) конфедерация

48. Машхур тарихчи Бойҳақийнинг «Маъсуд тарихи» асарида ғазнавийлар давлатида султон ва вазир ўртасидаги бошқа давлатларда кўзга ташланмайдиган ўзига хос бир муносабат борлигини кўрсатади. Бу қандай муносабат эди?

- A) султон ва вазир ўртасидаги ваколатлар тўғрисида битим
- B) султон ва вазир уртасида солиқ ундириш миқдори ҳақидаги битим.
- C) султон ва вазир вазифаларини мерос тариқасида ўтиши ҳақида битим
- D) тўғри жавоб йўқ

49. Сомонийлар давлатида шаҳарларни ким бошқарган?

- A) кадхудо
- B) хокимлар
- C) муфтилар
- D) раислар

50. «Рухн-ад-дин» (дин суянчиғи) унвонига эга бўлган султонни аниқланг?

- A) Маликшоҳ
- B) Муҳаммад Туғрулбек
- C) Али ат Тусий
- D) Низом-ал-Мулк

51. Қуйидаги қайси асар давлат лавозимларида ишлайдиганлар учун қўлланма деб аталади?

- A) Қуръони Карим
- B) Сияр-ул-мулк
- C) Кутадғу билик
- D) Мажмуайи ат таворий

52. Қайси давлатда вазирларнинг мансабининг асосий белгиси сиёҳдон (давлат) ва махсус матодан тўқилган салла эди

- A) Хоразмшоҳлар давлатида
- B) Корахонийлар давлатида
- C) Буюк Салжукийлар давлатида
- D) Ғазнавийлар давлатида

Маҳбуба Хамидова

**ЎРТА АСРЛАРДА МОВОРАУННАХР
ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУҚИ**

**Мухаррир
Техник муҳаррир
Мусахҳиҳ
Компьютерда
саҳифаловчи**

**С.Мўминов
Ж.Хотамов
О.Юсуфжонов

Д.Қурбонова**

Босишга рухсат этилди 27.12.02. Ҳажми 3.5 б.т.
Бичими 60x84 ¼ 50-сонли буюртма. Тиражи 200

Ҳуқуқий маърифат тарғиботи Маркази кичик матбаа корхонаси,
Тошкент – 47, Сайилгоҳ кўчаси, 35.